

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ. – Ἡ τύχη, ἡ χειρόγραφη παράδοση καὶ ἡ ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ συγγράμματος τοῦ Γαληνοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ὑπὸ Αἰμιλίου Δ. Μαυρουδῆ*, διὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Νικολάου Κονομῆ.

Ὁ Γαληνός (129-199 ἢ 210 ἢ 216 μ.Χ.)¹ ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ὁ διασημότερος γιατρὸς τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Ἡ μεγάλη φήμη, τὴν ὁποία ἀπέκτησε ἤδη ὅσο

---

* AEM. MAVROUDIS, *The fortunes, manuscript tradition and arabic translation of Galen's De Anatomicis Administrationibus*.

Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ Gundolf Keil ποὺ μοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἐργαστῶ κατὰ διαστήματα, κατὰ τὸ παρελθὸν καὶ τελευταῖα κατὰ τὸ πανεπιστημιακὸ ἔτος 2001-2002, στὸ ὑπὸ τὴ διεύθυνσή του Institut für Geschichte der Medizin (Würzburg), ὅπου εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ χρησιμοποιήσω τὴν πλουσιότατη βιβλιοθήκη γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ ἀνα χειρᾶς μελετήματος. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν καθηγητὴ Γ. Μ. Παράσογλου γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις του, τὸν Hassan Badawi γιὰ τὴ βοήθειά του ὅσον ἀφορᾷ μεταφράσεις ἀραβικῶν κειμένων καὶ τὸν Θ. Κουρεμένο γιὰ τὴ βοήθειά του στὴν ἀγγλικὴ περίληψη.

1. Βλ. Th. Rütten, «Galenos», στὸ: *Ärztlexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert hrsg. von W. U. Eckart und Chr. Gradmann*, München, 1995, σσ. 149-152 (γιὰ τὴν προβληματικὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Γαληνοῦ βλ. στίς σσ. 149 καὶ 151). Ὁ V. Nutton δέχεται ὡς ἔτος γέννησης τοῦ Γαληνοῦ τὸ 129 μ.Χ., ὅσον ἀφορᾷ ὁμοῦς τὸ ἔτος θανάτου του φαίνεται ὅτι θεωρεῖ πιθανότερο τὸ 216 μ.Χ., στηριζόμενος σὲ ἀραβικὲς βιογραφικὲς μαρτυρίες: βλ. «Galenos», *DNP* 4 (1998) 748-756 (στ. 748: «129 bis ca. 216 n. Chr.» καὶ στ. 749). Ἀπὸ τοὺς Ἀραβες ποὺ διασώζουν τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Γαληνὸς ἔζησε ὀγδόντα ἑπτὰ ἔτη (καὶ ὄχι ἑβδομήντα, ὅπως παραδίδει ἡ Σουδα) μνημονεύω τὸν Ishāq ibn Hunain καὶ τὸν Ibn Abi Usaibi'a. Ἡ ἄποψη γιὰ μετάθεση τοῦ ἔτους θανάτου τοῦ Γαληνοῦ περὶ τὰ μέσα τῆς δευτέρης δεκαετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὄλο καὶ περισσότερους μελε-

ζοῦσε, ὀφειλόταν στις πρωτοποριακές γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἐπιστημονικὲς μελέτες, καὶ διακρινόταν ἀνὰ τοὺς αἰῶνες –κυρίως στὴ Δύση– χάρις στὰ πολυάριθμα, γνήσια ἢ ψευδεπίγραφα, ἔργα, ποὺ ἔχουν παραδοθεῖ μὲ τὸ ὄνομά του καὶ συγχροτοῦν τὸ *Corpus Galenicum*². Ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη δὲν ἔχει ἀποφανθεῖ ἀκόμη γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας πολλῶν ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, ἐνῶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Περγαμηνὸ γιατρὸ ἔχομε τὴ ρητὴ μαρτυρία ὅτι, καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ του, κυκλοφοροῦσαν χαλκευμένα συγγράμματα ἀποδιδόμενα σ' αὐτόν³. Ἀντίθετα, πάλι κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Γαληνοῦ, συγγράμματα ποὺ εἶχε γράψει ὁ ἴδιος τὰ εἶχαν οἰκειοποιηθεῖ ποικιλοτρόπως διάφοροι κάτοχοι τῶν ἀντιγράφων⁴. γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἀναγκάστηκε –μᾶλλον σὲ μεγάλη ἡλικία– νὰ καταγράψει τὰ γνήσια ἔργα του στὸ σύγγραμμα *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*⁵.

τητές. Βλ. ἀκόμη K. D. White, «'The Base Mechanics Arts'? Some Thoughts on the Contribution of Science (Pure and Applied) to the Culture of the Hellenistic Age», στό: P. Green (ἐκδ.), *Hellenistic History and Culture*, Berkeley - Los Angeles - Oxford 1993, σ. 230: «A.D. 129 - after 210»· P. N. Singer, *Galen, Selected Works. Translated with an Introduction and Notes*, Oxford - New York 1997, σ. lii: «c. 210 (?) Galen dies», κ.ᾶ.

2. Βλ. G. Fichtner, *Corpus Galenicum. Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*, Tübingen, Institut für Geschichte der Medizin, 1992.

3. Βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* [XIX 8, 3-9, 4 K. = Gal. scr. min. II 91, 3-13]: ἐν γὰρ τοι τῷ Σανδαλαρίῳ, καθ' ὃ δὴ πλεῖστα τῶν ἐν Ῥώμῃ βιβλιοπωλείων ἐστίν, ἐθεασάμεθά τινας ἀμφισβητούντας, εἴτ' ἐμὸν εἶπ' τὸ πιπρασόμενον αὐτὸ βιβλίον εἴτ' ἄλλου τίνος· ἐπεγέγραπτο {μῆ} γὰρ «Γαληνὸς ἰατρὸς». ὠνομαζόμενον δὲ τίνος ὡς ἐμὸν, ὑπὸ τοῦ ξένου τῆς ἐπιγραφῆς κινήσεις τις ἀνὴρ τῶν φιλολόγων ἐβουλήθη γινῶναι τὴν ἐπαγγελίαν αὐτοῦ· καὶ δύο τοὺς πρώτους στίχους ἀναγνοὺς εὐθέως ἀπέριψε τὸ γράμμα, τοῦτο μόνον ἐπιφθεγξάμενος ὡς οὐκ ἔστιν ἡ λέξις αὕτη Γαληνοῦ καὶ ψευδῶς ἐπιγέγραπται τουτὶ τὸ βιβλίον.

4. Βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* [XIX 9, 13 κ.ε. K. = Gal. scr. min. II 92, 4 κ.ε.]: διὰ τ' οὖν αὐτὸ τοῦτο καὶ διότι πολυειδῶς ἐλωβήσαντο πολλοὶ τοῖς ἐμοῖς βιβλίοις, ἄλλοι κατ' ἄλλα τῶν ἐθνῶν ἀναγιγνώσκοντες ὡς ἴδια, μετὰ τοῦ τὰ μὲν ἀφαιρεῖν, τὰ δὲ προστιθέναι, τὰ δ' ὑπαλλάττειν, ἄμεινον ἡγοῦμαι δηλῶσαι πρῶτον αὐτοῦ τοῦ λελωβῆσθαι τὴν αἰτίαν ... (11-13) τοῦ μὲν δὴ πολλοὺς ἀναγιγνώσκειν ὡς ἴδια τὰ ἐμὰ τὴν αἰτίαν αὐτὸς οἶσθα, κράτιστε Βάσσει ... (16 κ.ε.) τινῶν μὲν οὖν [sc. τῶν ἐμῶν μαθητῶν ἢ φίλων] ἀποθανόντων οἱ μετ' ἐκείνους ἔχοντες [sc. τὰ ἐμὰ βιβλία] ἀρεσθέντες αὐτοῖς ἀνεγίγνωσκον ὡς ἴδια *** παρὰ τῶν ἐχόντων κοινωνησάντων αὐτοῖς εἰς τὴν ἑαυτῶν πατρίδα πορευθέντες ὑποδιάτριψαντες ἄλλος ἄλλως <κατ> αὐτὰ τὰς ἐπιδείξεις ἐποιοῦντο. φωραθέντων δ' ἀπάντων τῷ χρόνῳ ...

5. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Γαληνοῦ γράφτηκε ὕστερα ἀπὸ τὸ *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων* (ἀφοῦ ἐκεῖ προαναγγέλλεται ἡ συγγραφή του) καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα πρὶν ἀπὸ τὸ *Περὶ ἀντιδότων*. Βλ. καὶ J. Ilberg, «Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos, III.», *RhM N. F.* 51 (1896) 195-196. Βλ. ὅμως καὶ τὴν παρατήρησιν τοῦ M. Simon, *Sieben Bücher Anatomie des Galen*.

Ἀσχολούμενος ὅμως μέ τήν καταγραφή τῶν συγγραμμάτων του ὁ Γαληνός παραθέτει ἐπί πλέον καί τίς ἀκόλουθες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά τήν τύχη τους, φυσικά κατὰ τήν ἐποχή του. Σημειώνει λοιπόν ὁ Περγαμηνός γιατρός ὅτι ἀπό ἀρκετά συγγράμματά του ὑπῆρχε ἕνα μόνον ἀντίγραφο, ἐπειδὴ αὐτά γράφτηκαν ὕστερα ἀπό παράκληση συγκεκριμένου προσώπου, στό ὁποῖο καί δόθηκε τὸ ἀντίγραφο γιά ἀποκλειστική χρήση καί ὄχι πρὸς ἔκδοσιν⁶. Προφανῶς γιά τὰ συγγράμματα αὐτά ὑπῆρχε αὐξημένος κίνδυνος ὀριστικῆς ἀπωλείας. Τὸ δεύτερο ἐνδεχόμενο ὀριστικῆς ἀπωλείας ἀφοροῦσε περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες τὸ μοναδικὸ ἢ ὅλα τὰ ἀντίγραφα ἐνός ἔργου ἦταν κατατεθειμένα στήν ἴδια βιβλιοθήκη —κάτι ὄχι ἀσυνήθιστο τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Γαληνοῦ—, διατρέχοντας τὸν κίνδυνο νὰ καταστραφοῦν μαζί μέ τὴ βιβλιοθήκη σὲ περίπτωση πυρκαγιᾶς⁷. γιά παράδειγμα, ἡ μεγάλη πυρκαγιὰ τοῦ Τεμένους τῆς Εἰρήνης στὴ Ρώμη τὸ 192 μ.Χ., κατὰ τὴν ὁποία καταστράφηκαν μεταξύ ἄλλων καί κατὰ τὸ παλάτιον αἰ μεγάλοι βιβλιοθήκαι, ἔγινε ἡ αἰτία ἀπωλείας τῶν ἔργων ἀρκετῶν συγγραφέων⁸. Σχετικὲς πληροφορίες γι' αὐτὴ τὴν καταστροφικὴ πυρκαγιὰ διασώζονται καί ἀπὸ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γαληνό, ὅταν δικαιολογεῖ τὴν ἐνασχόλησή του γιά δευτε-

⁶ Ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων βιβλίον θ 'ιε', zum ersten Male veröffentlicht nach den Handschriften einer arabischen Übersetzung des 9. Jahrh. n. Chr., τ. 1, Leipzig 1906, σσ. XV-XVI. Λεπτομερέστερα σχετικὰ μέ τὸ θέμα τῆς χρονολόγησής τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* βλ. παρακάτω, τὴν ὑποσημ. 56.

6. Βλ. Γαλην., Π. τῶν ἰδ. βιβλ. [XIX 10, 3-6 K. = Gal. scr. min. II 92, 13-16]: φίλοις γὰρ ἡ μαθηταῖς ἐδόδοτο [sc. τὰ ἐμὰ βιβλία] χωρὶς ἐπιγραφῆς ὡς ἂν οὐδὲν πρὸς ἔκδοσιν ἀλλ' αὐτοῖς ἐκεῖνοις γεγονότα δεηθεῖσιν ὧν ἤκουσαν ἔχειν ὑπομνήματα, καί ὁ.π. 1 [XIX 11, 12-14 K. = Gal. scr. min. II 93, 19-21]: ἐγὼ μὲν οὖν οὐδ' εἶχον ἀπάντων αὐτῶν ἀντίγραφα μειρακίους ὑπαγορευθέντων ἀρχομένοις μανθάνειν ἢ καί τισι φίλοις ἀξιώσασσι δοθέντων.

7. Βλ. Γαλην., Π. τῶν ἰδ. βιβλ. 2 [XIX 19, 9-15 K. = Gal. scr. min. II 99, 18-25]: κατὰ τοῦτον οὖν τὸν χρόνον συνελεξάμην τε καί εἰς ἕξιν ἤγαγον μόνιμον ἅ τε παρὰ τῶν διδασκάλων ἐμεμαθήκειν ἅ τ' αὐτὸς εὐρήκειν, ἔτι τε ζητῶν ἕνια περὶ τὴν εὖρεσιν αὐτῶν {εἶχον} ἔγραψα πολλὰ γυμνάζων ἐμαυτὸν ἐν πολλοῖς προβλήμασιν ἰατρικοῖς τε καί φιλοσόφοις, ὧν τὰ πλείεστα διεσθάρη κατὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊάν, ἐν ἣ τὸ τῆς Εἰρήνης τέμενος ἅμα καί πολλοῖς ἄλλοις ἐκαύθη.

8. Βλ. Γαλην., Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. γέν. 1, 1 [XIII 362, 1-363, 1 K.]: Ἦδη μοι καί πρόσθεν ἐγγράπτο πραγματεῖα [sc. Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη], δυοῖν μὲν ἐξ αὐτῆς τῶν πρώτων βιβλίων ἐκδοθέντων, ἐγκαταλειφθέντων δὲ ἐν τῇ κατὰ τὴν ἱεράν ὁδὸν ἀποθήκη μετὰ τῶν ἄλλων, ἠνίκα τὸ τῆς Εἰρήνης τέμενος ὅλον ἐκαύθη καί κατὰ τὸ παλάτιον αἰ μεγάλοι βιβλιοθήκαι· τῆνικαῦτα γὰρ ἐτέρων τε πολλῶν ἀπώλοντο βιβλία καί τῶν ἐμῶν ὅσα κατὰ τὴν ἀποθήκην ἐκείνην ἔκειτο, μηδὲνός τῶν ἐν Ρώμῃ φίλων ἔχειν ὁμολογοῦντος ἀντίγραφα τῶν πρώτων δυοῖν, κ.ἄ.: Δίων Κάσσιος, Ρωμ. ἱστ. 72, 24 [III 305, 7-20 Boissevain], καί Ἡρωδιανός, Τῆς μετὰ Μάρκ. βασ. ἱστ. 1, 14 [σ. 26, 25-28, 2 Bekker]. Βλ. καί Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. IX.

ρη φορά με τὸ ἴδιο θέμα καὶ τὴν ἀνάγκη συγγραφῆς ἔργου ὁμότιτλου με κάποιον προηγούμενο⁹.

Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* συνδέεται στενά με τὶς πυρκαγιές αὐτὲς ποὺ ἀπέπλησαν στὴ Ρώμη τὴν πλούσια ἰατρικὴ —γιὰ νὰ περιοριστῶ μόνο σ' αὐτήν— συγγραφικὴ παραγωγὴ τῶν δύο πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων¹⁰. Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ γράφτηκε κατ' ἀρχὰς σὲ δύο βιβλία καὶ δόθηκε στὸν Φλάβιο Βοηθό, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴ Ρώμη ὡς διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας Παλαιστίνης Συρίας¹¹.

Ὁ Φλάβιος Βοηθός (2ος αἰ. μ.Χ.)¹², ἀπὸ τὴν Πτολεμαΐδα τῆς Παλαιστίνης, ἦταν ἓνας εὐγενῆς Ρωμαῖος πολίτης ποὺ ἀνέλαβε διάφορες διοικητικὲς θέσεις στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία (π.χ. τὸ 163 μ.Χ. χρημάτισε *consul suffectus* καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 166 *legatus proconsularis*). Ὁ Βοηθός εἶχε ἔντονον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ ἰδιαίτερώς τὴν Ἀριστοτελική· ἐπίσης ἦταν κάτοχος διαφόρων ἐπιστημῶν τῆς

9. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ ὅσα ἀφηγεῖται ὁ Γαληνὸς σχετικὰ με τὴν τύχη τῆς πρώτης γραφῆς τοῦ ἔργου *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη* (βλ. τὴν προηγούμενη ὑποσημείωση).

10. Γιὰ τὴν ἰατρικὴ παραγωγὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ δευτέρου μεταχριστιανικοῦ αἰῶνα βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση τοῦ M. Wellmann, *Die pneumatische Schule bis auf Archigenes und ihrer Entwicklung* [PhU 14], Berlin 1895, σ. 65 (με ἀφορμὴ τὶς ταυτίσεις κειμένων ποὺ παραθέτει ὁ Ὀρειβάσιος στὸ ἔργο του *Ἰατρικαὶ συναγωγαὶ ἀπὸ τοὺς Σχολιαστὲς R καὶ R²*). Κάνω λόγο γιὰ τὴν τύχη αὐτῶν τῶν μεταγενέστερων συγγραμμάτων, ἐπειδὴ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἔργων παλαιότερων γιατρῶν (ὅπως φυσικὰ καὶ ἄλλων συγγραφέων) φαίνεται ὅτι εἶχε χαθεῖ ἀπὸ πολὺ νωρίς, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Γαληνὸς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἤδη στὴν ἐποχὴ του συγγράμματα πλεῖστα παλαιῶν ἀνδρῶν οὐκέτι σώζονται (βλ. Γαλην., *Ἰπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Π. φύσ. ἀνθρ.* 1, 27 [XV 67, 16 K. = CMG V/9/1, σ. 36, 19-20]).

11. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 1 [II 215, 1-7 K.]: *Ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις ἔγραψα μὲν καὶ πρόσθεν, ἤνικα τὸ πρῶτον ἀνῆλθον ἔναρχος εἰς Ῥώμην, ἄρχειν ἡρμημένου τοῦ καὶ νῦν ἡμῶν ἄρχοντος Ἀντωνίνου ... ὅτι Φλάβιος Βοηθός, ἀνὴρ ὑπατος Ῥωμαίων, ἐξιών ἐκ Ῥώμης εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα Πτολεμαΐδα, παρεκάλεσέ με τὰς ἐγχειρήσεις ἐκείνας αὐτῷ γράφειν, καὶ ὁ.π. 1, 3 [II 234, 10-12 K.]: αἱ μὲν γὰρ ἔμπροσθεν ἐγχειρήσεις ἀνατομικαὶ διὰ δυοῖν ὑπομνημάτων ἐγεγονέισαν, ἔχουσαι τάξιν τὴν αὐτὴν τῇ Μαρίνου. Πρβ. καὶ ὑποσημ. 14. Βλ. καὶ W. L. H. Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures, The Later Books. A Translation*, Cambridge 1962, σ. XI. Γιὰ τὴν ἐπαρχία τῆς Παλαιστίνης Συρίας βλ. J.-P. Rey-Coquais, «Συρία», *Ἰστ. Ἑλλην. Ἔθν.* τ. 6, Ἀθήνα 1976, σ. 284.*

12. Γιὰ τὸν Φλάβιο Βοηθὸ βλ. Kappelmacher, «Flavius» (51), *RE* VI/2 (1909) 2534-2535· F. Kudlien, «F.(lavius)» (III/1), *DKP* 2 (1967) 575, καὶ V. Nutton, «F.(lavius)» (II 13), *DNP* 4 (1998) 547. Βλ. ἀκόμη E. Groag - A. Stein, *Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III.*, Pars III., Berolini et Lipsiae 1943, σ. 143, λ. ἀρ. 229.

φύσεως και τῆς ἰατρικῆς. Συγκαταλεγόταν μεταξύ τῶν ἐπιφανῶν φίλων και θαυμαστῶν τοῦ Γαληνοῦ, ὁ ὁποῖος μᾶς δίνει ἀρκετές πληροφορίες γιὰ τὸν Βοηθὸ και κυρίως γιὰ τὰ ἀνατομικὰ και τὰ φυσιολογικὰ ἐνδιαφέροντά του. Ὁ Βοηθὸς ὡς Ἀριστοτελικὸς ἐξεδήλωσε ἔντονη ἐπιθυμία νὰ ἐντρυφήσει στὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας τῆς φωνῆς (θέμα προσφιλὲς στὸν Ἀριστοτέλη και τοὺς Στωικούς) και τῆς φυσιολογίας τῆς ἀναπνοῆς· ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεῖς Ρωμαίους, ποὺ ποτὲ δὲν ἀπουσίαζε ἀπὸ τὶς ἀνατομικὲς ἐπιδείξεις τοῦ Περγαμηνοῦ γιαιτροῦ. Ἔτσι ὁ Γαληνὸς κάνει συχνὰ λόγο γιὰ τὸν Βοηθὸ, στὸν ὁποῖον ἀφιέρωσε ἀρκετὰ συγγράμματά του, ποὺ θέμα τοὺς εἶχαν τὶς ἔρευνές του γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση ζητημάτων Ἀνατομικῆς ἢ Φυσιολογίας¹³.

Στὴν ἔδρα τῆς διοικήσεώς του ὅμως ὁ Βοηθὸς ἀπεβίωσε, τὸ χειρόγραφο του *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του, ἦταν πλέον ἀπρόσιτο στὸν Γαληνὸ (τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι χάθηκε), ἐνῶ τὰ ἀντίγραφα ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Ρώμη καταστράφηκαν ἀπὸ πυρκαγιά¹⁴. Ἐπίσης κανεὶς ἀπὸ τοὺς φίλους τοῦ Γαληνοῦ δὲν εἶχε στὰ χέρια του ἀντίγραφο τοῦ ἔργου αὐτοῦ¹⁵. Γιὰ τοὺς παραπάνω λόγους ὁ Γαληνὸς ἀποφάσισε ἀργότερα νὰ ἀσχοληθεῖ ἐκ νέου μὲ τὶς ἀνατομικὲς ἐγχειρήσεις και νὰ ἐκθέσει ἀναλυτικότερα τὰ πορίσματα τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν του. Ἔτσι συνέ-

13. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «πρώτην γραφὴν» τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ὁ Γαληνὸς ἔγραψε γιὰ χάρη τοῦ Βοηθοῦ ἢ ἀφιέρωσε σ' αὐτὸν και τὰ ἀκόλουθα συγγράμματα: *Περὶ τῶν τῆς ἀναπνοῆς αἰτίων* (βιβλία δύο), *Περὶ φωνῆς* (βιβλία τέσσαρα), *Περὶ τῆς Ἱπποκράτους ἀνατομῆς* (βιβλία ἕξι), *Περὶ τῆς Ἐρασιστράτου ἀνατομῆς* (βιβλία τρία), *Περὶ τῆς ἐπὶ τῶν ζώντων ἀνατομῆς* (βιβλία δύο), *Περὶ τῆς ἐπὶ τῶν τεθνεώτων ἀνατομῆς* (βιβλίον ἓν), *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων* (τὰ βιβλία α' -ς') και *Περὶ χρείας μορίων* (μόνον τὸ α' βιβλίον).

14. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 1 [Π 216, 7-9 K.]: ἐπεὶ δ' ἐκεῖνος μὲν [sc. ὁ Βοηθός] ἤδη τέθνηκεν, ἐγὼ δὲ οὐκ ἔχω τῶν γενομένων ὑπομνημάτων ἀντίγραφα [sc. Π. ἀνατ. ἐγγ.] διδόναι τοῖς ἐταίροις, δι' ἐγκαύσεως ἀπολομένων ὧν εἶχον ἐν Ρώμῃ· πρὸς και Π. τῶν ἰδ. βιβλ. 1 [XIX 16, 1-3 = Gal. scr. min. Π 96, 22-24]: ἃ [sc. τὰ βιβλία *Περὶ χρείας μορίων* κ.ἄ.] λαθῶν ὁ Βοηθὸς ἐξῆλθε τῆς πόλεως ἐμοῦ πρότερος, ἄρξων τῆς Παλαιστίνης Συρίας ἐν ἧ' και ἀπέθανεν. Ἡ πυρκαγιά ποὺ κατέστρεψε τὴν «πρώτην γραφὴν» τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* (σὲ δύο βιβλία) ἦταν προγενέστερη αὐτῆς τοῦ 192 μ.Χ.· βλ. σχετικὰ J. Ilberg, «Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos, I.», *RhM N. F.* 44 (1889) 212, ὑπόσημ. 1, και Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑπόσημ. 5], τ. 1, σ. IX.

15. Αὐτὸ τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὴν παράκληση ποὺ ἀπηύθυναν οἱ φίλοι του πρὸς τὸν Γαληνὸ· βλ. Π. ἀνατ. ἐγγ. 1, 1 [Π 216, 7-11 K.]: ... ἐγὼ δ' οὐκ ἔχω τῶν γενομένων ὑπομνημάτων [sc. Π. ἀνατ. ἐγγ.] ἀντίγραφα διδόναι τοῖς ἐταίροις, ... διὰ τοῦτο παρακαλεσάντων αὐτῶν, ἔδοξεν ἄμεινον εἶναι γράφειν ἕτερα.

γραψε σύγγραμμα ομότιτλο με τὸ ἤδη χαμένο ἀλλὰ κατὰ πολὺ ἐκτενέστερο¹⁶, ἀφοῦ συγκροτοῦνταν ἀπὸ δεκαπέντε βιβλία καὶ περιελάμβανε τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν γνώσεων τοῦ Γαληνοῦ (καὶ φυσικὰ ὅσα ἐπὶ μέρους ζητήματα εἶχε πραγματευτεῖ ὁ Γαληνὸς σὲ κάποια εἰδικὰ ἀνατομικὰ συγγράμματα)¹⁷. Ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ πολύ-

16. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 1 [II 216, 11-16 K.]: δευτέραν δ' αἰτίαν [sc. τῆς συγγραφῆς τῆς δεκαπεντάβιβλης ἀνατομικῆς πραγματείας], διὰ τὸ βελτίω μακροῦ τῆς τότε τὴν νῦν μοι γενησομένην ἀποδειχθῆσθαι πραγματείαν, ἅμα μὲν εἰς διέξοδον ὑπομνημάτων πλείονων ἐκταθεῖσαν ἕνεκα σαφηνείας, ἅμα δ' ἀκριβεστέραν ἐκείνης ἐσομένην, ὡς ἂν πολλῶν ἐν τῷ μεταξύ προσεξευρημένων μοι θεωρημάτων ἀνατομικῶν. Κατὰ τὸν Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XI, τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ὀλοκληρώθηκε στὴν ἐκτενῆ μορφή του (τῶν δέκα πέντε βιβλίων), κατὰ πᾶσα πιθανότητα, τὸ 177 μ.Χ. στὴ Ρώμη: βλ. καὶ Ch. Singer, *Galen On Anatomical Procedures. Περὶ Ανατομικῶν Ἐγχειρήσεων. De Anatomicis Administrationibus. Translation of the Surviving Books with Introduction and Notes*, London - New York - Toronto 1956, σσ. XIII καὶ XV. Γιὰ τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* βλ. ἐπίσης I. Garofalo, «Note filologiche sull' anatomia di Galeno», *ANRW* II/37/2 (1994) 1790-1833 (κυρίως σσ. 1801 κ.έ.). R. J. Hankinson, «Galen's Anatomical Procedures: A Second - Century Debate in Medical Epistemology», *ANRW* II/37/2 (1994) 1834-1855. S. Fortuna, «I Procedimenti anatomici di Galeno e la traduzione latina di Demetrio Calcondila», *MS* 11/1 (1999) 9-28. ἀκόμη E. Borlone, «La pratica anatomica nell' antica Roma», στό: *Atti der XXV congresso nazionale di storia della medicina celebrazioni Morgagnane, Forli, 17-18 Ottobre - Bologna, 19 Ottobre 1971*, Forli 1973, σσ. 383-388. Γιὰ τὴ λοιπὴ βιβλιογραφία βλ. Fichtner, *Corpus Galenicum* [βλ. ὑποσημ. 2], σσ. 16-17, καὶ J. Kollesch, «Bibliographia Galeniana. Die Beiträge des 20. Jahrhunderts zur Galenforschung», *ANRW* II/37/2 (1994) 1389-1390. Γιὰ τὰ ἀνατομικὰ συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ ὁ ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νὰ ἀνατρέξει στὴ σύντομη ἀνασκόπηση τοῦ E. T. Withington, «Galen's Anatomy», στό: *Proceedings of the Third International Congress of the History of Medicine, London July 17th to 22nd 1922*, Antwerp 1923, σσ. 96-100, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀνατομικὴ τεχνικὴ καὶ ὀρολογία τοῦ Γαληνοῦ βλ. F. Ullrich, *Die anatomische und vivisektorische Technik des Galen*, Leipzig 1919 (Diss. inaug. med.), καὶ A. Faller, *Die Entwicklung der makroskopisch-anatomischen Präparierkunst von Galen bis zur Neuzeit* [ActaAnat, Supp. 7], Basel 1948, καὶ E. Marchel, *Galens anatomische Nomenklatur*, Bonn 1951 (Diss. inaug. med.). Τέλος γιὰ τὴ γαληνικὴ ἀνατομικὴ κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ κυρίως τὴν Ἀναγέννηση βλ. A. Cunningham, *The Anatomical Renaissance. The Resurrection of the Anatomical Projects of the Ancients*, Hants 1997, καὶ R. K. French, *Dissection and Vivisection in the European Renaissance*, Hants 1999. Βλ. καὶ τὴν ὑποσημ. 17.

17. Ὅπως π.χ. τὰ *Περὶ μυῶν ἀνατομῆς*, *Περὶ νεύρων ἀνατομῆς*, *Περὶ φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν ἀνατομῆς*: βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 3 [XIX 23, 9-24, 1 K. = Gal. scr. min. II 102, 20-103, 7], καὶ εἰδικότερα σ. 103, 2-7: εἰ δέ τις βούλοιτο μετὰ τὴν τῶν ὀστέων ἀνατομὴν ἐπὶ τὰς ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις εὐθέως ἔρχεσθαι, δυνατόν ἐστιν αὐτῷ παρελθεῖν τὰς {περὶ} τῶν ἀγγείων τε καὶ νεύρων ἀνατομὰς, ὥσπερ γε καὶ τὴν τῶν μυῶν: ἅπαντα γάρ τὰ τῆς ἀνατομῆς ἐν ταῖς ἐγχειρήσεσι γέγραπται. Τὰ συγγράμματα αὐτὰ μαζὶ μετὰ τὸ *Περὶ ὀστέων τοῖς εἰσαγομένοις* (ποῦ δὲν ἀπευθύνεται στὸν Βοηθό) ὡς θεματικὰ συγγενῆ συνενώθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινούς γιατροὺς (πρὶν ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ

βιβλίου συγγράμματος κατατέθηκε –κατά τή συνήθεια πού ἤδη μνημονεύτηκε– στό Τέμενος τῆς Εἰρήνης¹⁸. Μετά τήν κατάθεση τοῦ χειρογράφου ὁ Γαληνός ἄρχισε τή δημοσίευση τοῦ ἔργου τμηματικά. Κατά τή ρητή μαρτυρία του, ὅταν ξέσπασε στή

κατάκτηση) σέ ἓνα πεντάβιβλο corpus (*Περὶ ἀνατομῆς τοῖς εἰσαγομένοις*), γνωστό στους Ἕλληνας ὡς *Kitab al-Maqālat al-hams fi t-taṣṭih* (Τὸ βιβλίον τῶν πέντε πραγματειῶν γιά τήν Ἀνατομική), βλ. M. Klamroth, «Ueber die Auszüge aus griechischer Schriftstellern bei al-Ja'qūbi», *ZDMG* 40 (1886) 618· M. Steinschneider, «Die griechischen Aerzte in arabischen Uebersetzungen», *VAPA* 124 (1891) 280-281 [= M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen*, Graz 1960, σσ. 332-333]· H. Ritter - R. Walzer, *Arabische Übersetzungen griechischer Ärzte in Stambuler Bibliotheken* [SPAW, philol.- hist. Kl., 1934, XXVI], Berlin 1934, σσ. 24-25 [820-821]· A. Dietrich, *Medicinalia Arabica. Studien über arabische medizinische Handschriften in türkischen und syrischen Bibliotheken* [AAWG, philol.- hist. Kl., Dritte Folge, Nr.66], Göttingen 1966, σ. 37· M. Ullmann, *Die Medizin im Islam* [HO I/VI/1], Leiden - Köln 1970, σ. 40· E. Lieber, «Galen in Hebrew: The Transmission of Galen's Works in the Mediaeval Islamic World», στό: V. Nutton (ἐκδ.), *Galen: Problems and Prospects*, London 1981, σσ. 172-173· πρβ. J. Irigoin, *Tradition et critique des textes grecs*, Paris 1997, σ. 220, καί Hunain ibn Ishâq, *Σχετικά μέ τά μεταφρασμένα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ* 8 [σ. 7 Bergsträsser]. Γενικά γιά τὸ ζήτημα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ κανόνα –μέρος τοῦ ὁποῦ ἀποτελέσαν τὰ πέντε ἀνατομικά συγγράμματα πού μνημονεύτηκαν– βλ. Klamroth, ὁ.π., σσ. 615-622· O. Temkin, «Geschichte des Hippokratismus im ausgehenden Altertum», *Kyklos* 4 (1932) 76-79· M. Meyerhof, «Voraussetzungen und Anfänge der arabischen Heilmittellehre», *CZ* 85 (1942) 2963-2964· E. Hintzsche, «Wege der Überlieferung der galenischen Anatomie», *CZ* 96 (1944) 3422· Dietrich, ὁ.π., σσ. 32-38· Ch. Burnet - D. Jacquart, *Konstantine the African and 'Alī Ibn al-'Abbās al-Mağṣī. The Pantegni and Related Textes* [SAM 10], Leiden - New York - Köln, 1994, σσ. 75-77· I. Garofalo, «La traduzione araba dei compendi Alessandrini delle opere del canone di Galeno. Il compendio dell'Ad Glauconem», *MS* 6 (1994) 329-348· Irigoin, ὁ.π., σσ. 220-221, κ.ἄ.

18. Ὁ R. R. von Töply θεωρεῖ ὅτι δὲν εἶναι σαφές, ἂν ὁ Γαληνός ἔγραψε δύο ἢ τρία ἔργα *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, βασίζοντας τήν ἀμφιβολία του στά ὅσα σημειώνει ὁ Γαληνός στήν ἀρχή τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ σωζόμενου συγγράμματος· βλ. Π. ἀνατ. ἐγγ. 1, 1 [Π 215, 1-3 K.]: Ἀνατομικάς ἐγχειρήσεις ἔγραψα μὲν καί πρότερον, ἤνίκα τὸ πρῶτον ἀνῆλθον ἐναγχος εἰς Ρώμην, ἄρχην ἡρμημένου τοῦ καί νῦν ἡμῶν ἄρχοντος Ἀντωνίνου. Ἐάν ὅμως κάποιος διαθέσει ὀλόκληρο τὸ κεφάλαιο 1 τοῦ πρώτου βιβλίου, θά ἀντιληφθεῖ σαφῶς ὅτι ἡ ἀνατομική πού ἔγραψε ὁ Γαληνός, μόλις ἐφθάσε στή Ρώμη, καί τὸ δίβιβλο ἀνατομικὸ σύγγραμμα πού ἔδωσε στὸν Βοηθό εἶναι τὸ ἴδιο ἔργο (αὐτὴ ἐξ ἄλλου τὴν ἀποψη ἀσπάζονται ὅλοι οἱ σύγχρονοι μελετητές). Ὡς ἐπακόλουθο τῆς παραπάνω ἀποψῆς του ὁ von Töply, κάνοντας λόγο γιά τίς ἀνατομικὲς ἐγχειρήσεις, σημειώνει τρία ὁμοτίτλα συγγράμματα: 8. *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* – 8α. Οἱ ἀνατομικὲς ἐγχειρήσεις, γιά τίς ὁποῖες γίνεται λόγος στό χωρίο πού προμνημονεύτηκε. 8β. Τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* σὲ δύο βιβλία, πού ὁ Γαληνός ἔδωσε στὸν Βοηθό. 8γ. Τὸ δεκαπεντάβιβλο ὁμοτίτλο σύγγραμμα· βλ. von Töply, *Studien zur Geschichte der Anatomie im Mittelalter*, Leipzig - Wien 1898, σ. 7.

Ρώμη ή μεγάλη πυρκαγιά στο Τέμενος τῆς Ειρήνης εἶχε προφθάσει νὰ δημοσιεύσει μόνο τὰ ἔντεκα πρῶτα βιβλία τοῦ συγγράμματος. Τὰ ὑπόλοιπα —μαζί με ὅλα τὰ ἄλλα συγγράμματα πού φυλάσσονταν ἐκεῖ— καταστράφηκαν ὁλοσχερῶς. Ἔτσι ὁ Γαληνὸς ἀναγκάστηκε νὰ ξαναγράψει τὰ βιβλία 12-15¹⁹.

Ἄξιζει νὰ παρατεθεῖ ἐδῶ —σὲ μετάφραση— τὸ χωρίο τοῦ Γαληνοῦ, στὸ ὁποῖο καταγράφεται αὐτὴ ἡ τόσο σημαντικὴ πληροφορία γιὰ τὴν ἱστορία *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*: ἀνακεφαλαιώνοντας τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου 11, ὁ Περγαμηνὸς γιὰ τὸς σημειώνει²⁰:

«Σχετικὰ ὅμως μετὸ παραπάνω θέμα θεωρῶ ὅτι δὲν χρειάζεται νὰ ἀσχοληθῶ στὸ σημεῖο αὐτό, ἐπειδὴ θὰ γράψω ἰδιαιτέρο σύγγραμμα γιὰ τὶς μὴ ἀντιληπτές κινήσεις [= *Περὶ ἀπόρων κινήσεων*] καὶ ἐπειδὴ στὸν προηγούμενο φόρτο μοῦ προστέθηκε ἓνα ἐπὶ πλέον βάρος. Γιατί, ἀφοῦ εἶχα γράψει τὰ βιβλία [= 15] τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, μόλις ἤμουν κοντὰ στὸ τέλος [= τῆς ἐκδόσῆς τους]²¹, συνέβη νὰ ξεσπάσει ἐκείνη ἡ μεγάλη πυρκαγιά, κατὰ τὴν ὁποία κάηκαν τὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης καὶ πάρα πολλές ἀποθήκες καὶ θησαυροφυλάκια στὴν Ἱερὰ Ὀδό, ὅπου εἶχαν κατατεθεῖ καὶ φυλάσσονταν ἐκεῖνα τὰ βιβλία *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μαζί με ὅλα τὰ ἄλλα συγγράμματά μου, ὥστε ἀπὸ τὰ συγγράμματά μου δὲν ἀπέμεινε ἀπολύτως τίποτε ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, πού προηγουμένως εἶχα δημοσιεύσει καὶ εἶχα κοινοποιήσει σὲ διαφόρους με ἀντίγραφα. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχα δημοσιεύσει ἤδη ἐδῶ [= στὴ Ρώμη] ἔντεκα βιβλία αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος: ὅσον ὅμως ἀφορᾷ ἐκεῖνα πού θὰ ἀκολουθήσουν [= τὰ βιβλία 12-15], αὐτὰ συμπεριλαμβάνονται σ' ἐκεῖνα πού κάηκαν τότε, καὶ ἔτσι θὰ τὰ γράψω γιὰ δεῦτερη φορά».

Ὁ F. E. Kind²², ἐξετάζοντας τὸ ἀνατομικὸ σύγγραμμα τοῦ Λύκου τοῦ Μακεδόνα σὲ σχέση μετὰ τὰ ἀνατομικὰ συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ —στὰ ὁποῖα ἐντοπίζονται καὶ οἱ σημαντικότερες μνεῖες του—, καταλήγει καὶ σὲ κάποια συμπεράσμα-

19. Βλ. καὶ Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. IX· ἀκόμη Withington, «Galen's Anatomy» [βλ. ὑποσημ. 16], σ. 99· Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σσ. XI-XII, κ.ἄ.

20. Βλ. Γαλην., *II. ἀνατ. ἐγχ.* 11 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 98 = Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* (βλ. ὑποσημ. 11), σσ. 107-108].

21. Τὸ ὅτι ἐδῶ ἐννοεῖται τὸ «τέλος» τῆς ἐκδόσῆς τους προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὰ ὅσα καταγράφονται στὴ συνέχεια τοῦ χωρίου· ἂν ὁ Γαληνὸς δὲν εἶχε γράψει καθόλου τὰ βιβλία 12-15, θὰ ἦταν παράλογο νὰ κάνει λόγο γιὰ τὴν καταστροφή τους ἀπὸ τὴν πυρκαγιά καὶ νὰ ἀναγγέλλει τὴ συγγραφή τους γιὰ δεῦτερη φορά.

22. Βλ. «Lykos» (52), *RE XIII/2* (1927) 2408-2417 (εἰδικὰ στ. 2414-2416).

τα σχετικά με τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*. Κατὰ τὸν Kind ὁ Γαληνὸς μέχρι τὸ 192 μ.Χ. ἔγραψε καὶ δημοσίευσε μόνο τὰ βιβλία 1-11· εἰδικότερα τὰ βιβλία 1-4 δημοσιεύτηκαν ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (169-180 μ.Χ.)²³, ἐνῶ τὰ 5-11 ἐπὶ Κομμόδου (180-192 μ.Χ.)· γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν λοιπῶν βιβλίων δὲν κάνει λόγο, μεῖναι ἔξαιρησιν τὸ βιβλίον 13, γιὰ τὸ ὁποῖο δηλώνει ὅτι συγκροτήθηκε μετὰ τὸ 192 μ.Χ. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ βιβλία 12-15 ὁ Kind φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι ὁ Γαληνὸς ἄρχισε νὰ τὰ γράφει (ὅχι νὰ ἐτοιμάζει τὴ δημοσίευσή τους), ἀφοῦ ἐξέδωσε τὰ προηγούμενά τους· προφανῶς αὐτὸ συνέβη λίγο πρὶν τὴν πυρκαγιά, ἀφοῦ κατὰ τὸ 192 ὑπῆρχαν ἤδη σημειώσεις γιὰ τὴ σύνταξιν τῶν βιβλίων 12-15, στίς ὁποῖες ἐργαζόταν (οἱ σημειώσεις αὐτὲς κἀηκαν).

Ὁ K. Bardong²⁴, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὶς παραπάνω προτάσεις τοῦ Kind, τὶς ὁποῖες βασικὰ ἀποδέχεται, κλίνει καὶ αὐτὸς πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ δεκαπέντε βιβλία τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* γράφτηκαν σταδιακὰ, καὶ μάλιστα θεωρεῖ ὅτι μπορεῖ νὰ τὰ ἐντάξει στὸ σύνολό τους κατὰ ὁμάδες σὲ τρεῖς χρονικὲς περιόδους: τὰ βιβλία 1-5 γράφτηκαν καὶ ἐκδόθηκαν ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου, καὶ μάλιστα μετὰ τὸ ἔργον *Περὶ μυῶν ἀνατομῆς*: τὰ βιβλία 6-11 ἐπὶ Κομμόδου καὶ τὰ τελευταῖα 12-15 ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου (193-199 μ.Χ.) (γιὰ τὴ μορφὴ τῶν βιβλίων πού κἀηκαν ὁ Bardong φαίνεται νὰ συμφωνεῖ μετὰ τὸν προηγούμενον μελετητὴν).

Ὁ Kind καὶ ὁ Bardong ὡδηγήθησαν στὰ συμπεράσματα αὐτά, μὴ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὸ σύνολό της καὶ ἔτσι παρερμηνεύοντας τὴ μαρτυρία πού σώζεται στὸ μόνον Ἀραβικὰ παραδεδομένο κείμενον τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ὅπου ὁ Γαληνὸς κάνει ρητὰ λόγο γιὰ τὴ συνολικὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου (15 βιβλία) («ἀφοῦ εἶχα γράψει τὰ βιβλία τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*»· γιὰ ὁλόκληρον τὸ σχετικὸ κείμενον βλ. λίγο παραπάνω) ἄρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιά 192 μ.Χ., καὶ ἀκολούθως γιὰ ἐπεξεργασία καὶ δημοσίευσιν τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων. Συνεπῶς ἡ πιθανὴ δημοσίευσιν κάποιων (ἐπεξεργασμένων) βιβλίων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 169-180 μ.Χ. —στὰ χρονικὰ ὅρια δηλαδὴ πού οἱ δύο αὐτοὶ μελετητὲς

23. Μετὰ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴν σημειώνω ὅτι σφάλλει ὁ A. Touwaide, «Lykos» (13), *DNP* 7 (1999) 574, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Γαληνὸς γνώρισε τὰ συγγράμματα τοῦ Λύκου λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 186 μ.Χ.: ὁ Γαληνὸς μνημονεύει τὸ ἀνατομικὸ σύγγραμμα τοῦ Λύκου ἤδη στὸ πρῶτον βιβλίον τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴ σύμφωνη γνώμην τοῦ J. Ilberg, τοῦ F. E. Kind καὶ τοῦ K. Bardong γράφτηκε πρὶν τὸ 180 μ.Χ., ὅπως ἐπίσης καὶ στὸ προγενέστερον *Περὶ μυῶν ἀνατομῆς*.

24. Βλ. «Beiträge zur Hippokrates- und Galenforschung», *NAWG*, philol.- hist. Kl., Jahr 1942, σσ. 631-632.

θέτουν για τὴ δημοσίευση τῆς πρώτης ομάδας— δὲν σημαίνει ὅτι δὲν εἶχε γραφεῖ ἤδη τὸ σύνολο τοῦ ἔργου· ἀντίθετα μάλιστα, ἂν ἡ πληροφορία τοῦ Γαληνοῦ γιὰ τὴν κατ' ἀρχὴν συγγραφή καὶ τῶν δέκα πέντε βιβλίων συνδυαστεῖ μὲ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς δημοσίευσης τῶν τεσσάρων (Kind) ἢ πέντε (Bardong)²⁵ πρώτων μεταξύ 169 καὶ 180, προκύπτει τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι ὁλόκληρο τὸ σύγγραμμα ἦταν ἤδη, πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση αὐτῆ, κατατεθειμένο στὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης. Συνεπῶς ἡ ἀποψη τοῦ J. Ilberg, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὴ συγγραφή τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου, πρέπει νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ²⁶. Ἐξάλλου γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς πρώτης συγγραφῆς τῆς δεύτερης ομάδας τῶν βιβλίων (5-11 Kind, 6-11 Bardong) τοῦ *Π. ἀνατ. ἐγγ.* ἐπὶ Κομμόδου δὲν προσκομίζεται κανένα πειστικὸ ἐπιχείρημα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου χρονολογῶνται πολλὰ συγγράμματα προγενέστερα τοῦ ἀνατομικοῦ (τὴν πρόταση αὐτῆ ἔκανε ὁ Kind, ἐνῶ ὁ Bardong τὴ θεωρεῖ ἀξιοπρόσεκτη). Πάντως ὁ Bardong δὲν ἀπορρίπτει ἐντελῶς τὸ ἐνδεχόμενο, τὰ βιβλία 6-11 νὰ γράφτηκαν κατὰ τὴν ἴδια περίοδο μὲ τὰ προηγούμενά τους (1-5).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ βιβλία 12-15 πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ μελετητὲς φαίνεται νὰ μὴν λαμβάνουν ὑπ' ὄψη στὴν παραπάνω ἐξέταση τὴ ρητὴ δήλωση τοῦ Γαληνοῦ ὅτι μετὰ τὴν καταστρεπτικὴ πυρκαγιὰ τοῦ 192 μ.Χ. τὰ ἔγραψε γιὰ δεύτερη φορά («καὶ ἔτσι θὰ τὰ γράψω γιὰ δεύτερη φορά»). Ἐπομένως εἶναι ἐντελῶς περιττὴ ἡ ἐπισήμανση τοῦ Bardong ὅτι τὰ βιβλία αὐτά, στὴ μορφή ποὺ διασώθηκαν γράφτηκαν μετὰ τὸ 192, ἀφοῦ αὐτὸ δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτὲ ἀπὸ κανέναν (τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν πρόκειται γιὰ τὴν οὐσιαστικὰ πρώτη «γραφὴ» τους, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ παραπάνω μελετητὴς, ἢ γιὰ τὴ δεύτερη, καὶ ποιά εἶναι ἡ πιθανότερη ἐκδοχὴ μὲ βάση τίς πηγές). Ἄλλὰ καὶ ἡ τοποθέτηση ἀπὸ τὸν Bardong τῆς συγγραφῆς τῶν ἐξεταζόμενων βιβλίων στὴ χρονικὴ περίοδο 193-199 —καὶ ὅχι ἐνδεχομένως λίγο ἀργότερα— δὲν βασίζεται σὲ κανένα ἄλλο ἐπιχείρημα, παρὰ στὴν ἀποδοχὴ ὅτι ὁ

25. Οἱ ὁμαδοποιήσεις τῶν βιβλίων τοῦ ἐξεταζόμενου συγγράμματος ποὺ προτείνονται καὶ ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δημοσίευσή τους δὲν προκύπτει ἀπὸ κανένα στοιχεῖο, ἀλλὰ εἶναι καθαρὰ ὑποθετικὴ. Ἔτσι ἡ ἀποψη ὅτι ἡ πρώτη ομάδα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὰ βιβλία 1-5 (Bardong) βασίζεται ἀπλῶς στὴ διαπίστωση ὅτι ἀποτελοῦν θεματικὴ ἐνότητα.

26. Βλ. «Schriftstellerei, 1.» [βλ. ὑποσημ. 14], σσ. 223-225 καὶ 229· ἀκριβέστερα ὁ Ilberg τοποθετεῖ τὴ συγγραφή ὁλόκληρου τοῦ ἔργου στὸ δεύτερο μισὸ τῆς βασιλείας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου.

Περγαμηνός γιατρός πέθανε τὸ 199/200 μ.Χ.²⁷, κάτι ὅμως πὺν σήμερα ἀμφισβη-
τεῖται ἔντονα²⁸.

Τέλος σχετικά μὲ τὴν ἐπεξεργασία πὺν ἔκανε ὁ Γαληνὸς στὰ βιβλία τοῦ συγ-
γράμματος πρὶν τὴν τελικὴ δημοσίευσή τους πιστεύω ὅτι ἐπρόκειτο μᾶλλον γιὰ
μικροεπεμβάσεις· εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο ἕνας γιατρός ὅπως ὁ Γαληνὸς νὰ κατέθετε σὲ
μιὰ δημόσια βιβλιοθήκη κάποιο ἀτελὲς καὶ μὲ ἐνδεχόμενα σφάλματα ἔργο του, ἐνῶ
ἀκόμη περισσότερο πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι εἶχε καταθέσει στὸ
Τέμενος τῆς Εἰρήνης τίς πρόχειρες σημειώσεις, πάνω στις ὁποῖες ἐργαζόταν²⁹.
Ἴσως συνέπεια τῆς ἐπεξεργασίας αὐτῆς εἶναι τὰ διάφορα στοιχεῖα, πὺν ὑποδεικνύ-
ουν, ὅχι τὸν διαφορετικὸ χρόνο συγγραφῆς τῶν βιβλίων, ὅπως πιστεύουν ὁ Kind καὶ
ὁ Bardong, ἀλλὰ τὸν διαφορετικὸ χρόνο δημοσίευσής τους³⁰. Ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ

---

27. Αὐτὸ βέβαια δὲν λέγεται ρητᾶ, προκύπτει ὅμως ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ὡς τελευταία συγ-
γραφικὴ περίοδος τοῦ Γαληνοῦ καταγράφει τὴ βασιλεία τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου καὶ ὡς τελευταῖο ἔργο
τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Εἶναι πιθανὸν ὅμως τὰ βιβλία 12-15 τοῦ *Περὶ ἀνατο-
μικῶν ἐγχειρήσεων* νὰ γράφτηκαν γιὰ δευτέρη φορά μετὰ τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Ἀκόμη ὁ
Bardong δὲν ὑπεσέρχεται στὸ πρόβλημα πὺν σχετίζεται μὲ τὴ σειρά τῶν βιβλίων τοῦ ἐξεταζόμενου
ἀνατομικοῦ συγγράμματος.

28. Βλ. σχετικά στὴν ὑπόσημ. 1.

29. Θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ὁ Γαληνὸς χρησιμοποιῶσε σημειώσεις εἴτε γιὰ τίς δημόσιες διαλέξεις
εἴτε γιὰ τὰ μαθήματά του, αὐτὲς ὅμως εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι προορίζονταν γιὰ προσωπικὴ
χρῆση καὶ βρίσκονταν στὴ βιβλιοθήκη τῆς οἰκίας του (φυσικὰ μερικὲς ἀπὸ τίς σημειώσεις αὐτὲς
ἀποτελέσαν τὸν πυρῆνα μεταγενέστερων συγγραμμάτων). Πιθανότατα στὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης
κατατίθεντο συγγράμματα, ἢ ἐπεξεργασία τῶν ὁποίων εἴτε εἶχε περατωθεῖ εἴτε ἐπρόκειτο νὰ τοὺς
γίνει μιὰ ἐπιθεώρηση πρὶν τὴν τελικὴ ἀντιγραφή τους.

30. Προφανῶς ἀποτέλεσμα τῆς ἐπεξεργασίας πὺν ἔκανε ὁ Γαληνὸς στὰ συγγράμματά του εἶναι
ἡ ἀκόλουθη διαπίστωση: ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Περγαμηνὸς γιατρός μαρτυρεῖ ρητᾶ ὅτι πρῶτα γράφτηκε τὸ
Περὶ μυῶν ἀνατομῆς καὶ ἀργότερα τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* (βλ. *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 3 [Π
227, 8-9 K.]: γέγραπται δ' οὐ πρό πολλοῦ καὶ ἡ τῶν μυῶν ἀνατομὴ καθ' ἑαυτὴν (= τὸ μονόβιβλο
Περὶ μυῶν ἀνατομῆς), στὸ *Περὶ μυῶν ἀνατομῆς* μνημονεύεται τὸ δεύτερο βιβλίο τοῦ μεγάλου ἀνατο-
μικοῦ συγγράμματος (βλ. *Π. μυῶν ἀνατ.* [XVIII/2, σ. 1024, 10-14 K.]: *Τὰ προεκδοθέντα περὶ τῶν
κατὰ τὸν πόδα μυῶν. Ἐπειδὴ τοῖς ἑταίροις [ἑτέ- Kühn: amici mei transl. lat.] εἶδοξε συντομώτερον ἢ
κατὰ τὴν τῶν ἄλλων ἀναλογίαν ἐρμηνεύσαι τὰ κατὰ τὸν πόδα, διὰ τοῦτο τὰ ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν
ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων εἰρημένα καταλέγειν ἐνταῦθα μετήνεγκα τόνδε τὸν τρόπον ἔχοντα. Βλ.
ἐπίσης καὶ ὅσα ἐπισημάνθησαν παραπάνω, σχετικά μὲ τὸ βιβλίο 11 τοῦ *Π. ἀνατ. ἐγγ.* Παρόμοιες
διαπιστώσεις δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψη του οὔτε ὁ Kind οὔτε ὁ Bardong. Τίς προτάσεις τῶν δύο αὐτῶν
μελετητῶν γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν βιβλίων 1-11 τοῦ *Π. ἀνατ. ἐγγ.* τίς ἀποδέχεται σὲ γενικὲς
γραμμὲς καὶ ὁ I. Garofalo, ὅσον ἀφορᾶ ὅμως τὰ βιβλία 12-15 διαφοροποιεῖται γράφοντας ὅτι «i libri*

ἐδῶ ἓνα χωρίο, ἐπίσης ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ βιβλίου 11 τοῦ Π. ἀνατ. ἐγγ. [= ἀραβ. μτφρ.], τὸ ὁποῖο φωτίζει τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς κάποιων γαλληνικῶν συγγραμμάτων ποῦ ἦταν κατατεθειμένα στὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης, ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη ἔτοιμα πρὸς δημοσίευση· βλ. [τ. 2, σ. 99 Simon]: «Υπάρχουν καὶ πολλὰ ἄλλα βιβλία (κεφάλαια Simon) γιὰ τὴν Ἀνατομική, τὰ ὁποῖα κάρηκαν, τέτοια, ποῦ δὲν τὰ εἶχα ἐπεξεργαστεῖ ἐκ νέου, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι ἐπιτρεπτή ἡ δημοσίευσή τους. Μᾶλλον φρόντισα νὰ τὰ συντάξω μόνο σχεδιαγραμματικά καὶ νὰ τὰ δώσω τελικὴ μορφὴ (feste Form) χωρὶς (ὅμως) καθορισμένη σειρά ...».

Τὸ χωρίο ὅμως τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ποῦ παρατέθηκε παραπάνω, ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο. Ὁ Γαληνὸς σημειώνει ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 192 μ.Χ. εἶχε προλάβει νὰ δημοσιεύσει τὰ βιβλία 1-11 τῆς μεγάλης ἀνατομικῆς πραγματείας του· στὸ τέλος ὅμως τοῦ βιβλίου 11 μνημονεύει τὴν πυρκαγιὰ αὐτή, ποῦ κατέστρεψε ὄχι μόνο τὰ βιβλία 12-15 τῆς ἀνατομικῆς πραγματείας ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα του. Τὸ συμπέρασμα ποῦ προκύπτει ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι ὅτι τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου 11, ὅπως διασώθηκε μέσῳ τῆς ἀραβικῆς μετάφρασής του, δὲν εἶναι δυνατό, σὲ καμιά περίπτωσι, νὰ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ ποῦ δημοσιεύθηκε πρὶν τὸ 192 μ.Χ.³¹: ἢ πρόκειται γιὰ κάποια μεταγενέστερη ἐπεξεργασμένη μορφὴ τοῦ ἢ ἔστω πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἔγινε μόνον κάποια προσθήκη στὸ τέλος τοῦ βιβλίου 11. Πάντως ἡ προσθήκη αὐτὴ ἔγινε α) μετὰ τὸ 192 μ.Χ., καὶ ἐνδεχομένως μερικὰ χρόνια μετὰ τὴν πυρκαγιὰ (αὐτὸ πρέπει νὰ ὑποδηλώνει ἡ ἔκφραση: «συνέβη νὰ ξεσπάσει ἐκείνη ἡ μεγάλη πυρκαγιὰ», ἂν βέβαια ἀποδίδεται σωστὰ τὸ σχετικὸ κείμενο), καὶ β) πρὶν γραφτεῖ τὸ ἔργο *Περὶ ἀπόρων κινήσεων*³², καὶ φυσικὰ ἐνῶ δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη ἡ ἐκ νέου συγγραφή τῶν κατεστραμμένων βιβλίων.

XII-XV, erano già scritti ma non diffusi, quando l'incendio del tempio della Pace (192) distrusse»· βλ. Galenus, *Anatomicarum Administrationum libri qui supersunt novem, earundem interpretatio arabica Hunaino Isaaci filio ascripta*, τ. 1, Neapoli 1986, σ. IX. Βλ. καὶ τίς ἀπόψεις τοῦ Singer, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 16], σσ. XIII, XV, XX, καὶ τοῦ Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XI, γιὰ τὴ διαδικασία συγχροτήσεως τοῦ ἐξεταζόμενου γαλληνικοῦ συγγράμματος.

31. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἔχει διαφύγει τῆς προσοχῆς τοῦ Kind καὶ τοῦ Bardong.

32. Τὸ ἔργο δὲν καταγράφεται στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ βλ. C. J. Larrain, «Ein bislang unbekanntes griechisches Fragment der Galen zugeschriebenen Schrift *Περὶ ἀπόρων κινήσεων* (De motibus dubiis)», *Philologus* 137 (1993) 265-273, καὶ στὸν ἴδιο, «Galen, *De motibus dubiis*: Die lateinische Übersetzung des Niccolò da Reggio», *Traditio* 49 (1994) 171-232.

Ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση λοιπὸν τῶν στοιχείων ποὺ προεκτέθηκαν προκύπτει σαφῶς ὅτι, ἀφοῦ τὰ δεκαπέντε βιβλία ἦταν ἤδη ἔτοιμα πρὶν τὸ 192 μ.Χ., εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ βιβλία 12-15 γράφτηκαν γιὰ δευτέρη φορά μετὰ τὸ ἔτος αὐτό, καὶ ἐνδεχομένως ἀφοῦ μεσολάβησαν ἀρκετὰ χρόνια, πότε ἀκριβῶς ὅμως εἶναι μᾶλλον ἀδύνατο νὰ καθοριστῆ μετὰ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα³³. Τὸ πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ἔτους συγγραφῆς τους ἐπιτείνεται καὶ ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ σειρά τῶν βιβλίων αὐτῶν παρουσιάζεται στὴν ἀραβικὴ καὶ τὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*³⁴ διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ ποὺ παραδίδεται στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, στὸ κεφάλαιο ὅπου ὁ Γαληνὸς καταγράφει τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος³⁵.

Ὁ Μ. Simon στὴν προσπάθειά του νὰ ἐρμηνεύσει τὴν παραπάνω ἀσυνέπεια καὶ βασισμένος σὲ κάποιες διαπιστώσεις προέβη στὶς ἀκόλουθες ὑποθέσεις: Κατ' ἀρχὴν ἐπισήμανε ὅτι στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* –ποῦ ἀποδοδεδειγμένα γράφτηκε μετὰ τὸ 192 μ.Χ.³⁶– δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὰ τέσσερα βιβλία (12-15) τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ποὺ κἀηκαν. Αὐτό, κατὰ τὸν Simon, εἶναι περίεργο, καὶ ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι τὴν ἐποχὴ συγγραφῆς τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* τὰ ἀπωλεσθέντα βιβλία τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος εἶχαν ξαναγραφτεῖ (ἀφοῦ τὸ ἔργο παρουσιάζεται πλῆρες). Ἄν ὅμως πράγματι συνέβη αὐτό, τότε τὸ λάθος στὴν καταγραφή τῆς σειρᾶς τῶν βιβλίων τοῦ συγγράμματος δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ. Ὡς δευτέρη καὶ πιθανότερη ὑπόθεση ὁ Simon προέβαλε τὸ ἐνδεχόμενον νὰ συνέταξε ὁ Γαληνὸς τὴ σχε-

33. Ἕνα ἄλλο μείζον πρόβλημα ποὺ σχετίζεται μετὰ τὴ συγγραφὴ τῶν βιβλίων 12-15 [= ἀραβ. μτφρ.] ἀφορᾷ τὸ ὑλικό, στὸ ὁποῖο βασίστηκε ὁ Γαληνὸς γιὰ νὰ τὰ ξαναγράψει. Ἄν τὸ 192 μ.Χ. κἀηκαν οἱ πρόχειρες σημειώσεις του, τότε ὁ Γαληνὸς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνασυνθέσει ἐξ ἀρχῆς τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων αὐτῶν· ἂν ὅμως κἀηκε μὴ σχεδὸν τελικὴ μορφή τους, καὶ ὅχι οἱ σημειώσεις, τότε θὰ τίς εἶχε ὡς βάση γιὰ τὸ ξαναγράψιμο τῶν βιβλίων. Μία ἐνδειξὴ γιὰ τὸ ὅτι οἱ σημειώσεις τοῦ Γαληνοῦ εἶχαν διασωθῆ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴ διαπίστωση τοῦ Duckworth, ὁ ὁποῖος στὰ βιβλία 12-15 ἐντοπίζει χωρία, στὰ ὁποῖα διαφαίνεται ὅτι ὁ Γαληνὸς ἀπευθύνεται σὲ μαθητὴ (-τές) του ἢ σὲ ἀκροατήριον, ὅπως ἐπίσης καὶ χωρία τὰ ὁποῖα σίγουρα δὲν ἀνήκαν στὸ ὑλικό τῶν μαθημάτων «καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ὅτι ἡ σύνθεσις αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἔργου ἐκτείνεται σὲ μὴ σημαντικὴ (χρονικὴ) περίοδο» βλ. Galen On Anatomical Procedures [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XI.

34. Μετὰ τὴν σειρά τῶν βιβλίων τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης συμφωνεῖ καὶ ἡ περιγραφή τοῦ Hunain (βλ. παρακάτω): μετὰ τὴν ἴδια σειρά καταγράφουν τὰ βιβλία καὶ οἱ al-Ya'qūbī (9ος αἰ. μ.Χ.) καὶ Ibn Abi Usaibi'a (13ος αἰ. μ.Χ.). Γιὰ τὴ σύγκριση τῆς καταγραφῆς τοῦ al-Ya'qūbī καὶ τοῦ Ibn Abi Usaibi'a βλ. Klamroth, «Ueber die Auszüge» [βλ. ὑποσημ. 17], σσ. 624-625· βλ. ἀκόμη F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden 1970, τ. 3, σσ. 98-100.

35. Γιὰ τὸ σχετικὸ κείμενον βλ. παρακάτω.

36. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* βλ. παρακάτω, ὑποσημ. 56.

τική ενότητα τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* μὲ βάση ἕναν παλιὸ κατάλογο ποῦ εἶχε καταρτίσει (πιθανὸν ὡς προσχέδιο γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*): ὅταν τελείωσε ἡ συγγραφή τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ ὀριστικοποιήθηκε ἡ σειρά τῶν βιβλίων ποῦ τὸ συγκροτοῦσαν, ὁ Γαληνὸς παρέλειψε νὰ κάνει τίς ἀπαραίτητες διορθώσεις στὴ σχετικὴ ενότητα τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Ἡ δυνατότητα ὅμως γιὰ μιὰ τέτοια ἐνέργεια προϋποθέτει ὅτι τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* εἶχε γραφτεῖ ἀλλὰ δὲν εἶχε δημοσιευτεῖ. Ἐκτὸς καὶ ἄν, καταλήγει ὁ Simon, ὅταν περατώθηκε ἡ συγγραφή τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ὁ Γαληνὸς δὲν εἶχε γράψει ἀκόμη τὴν τελικὴ μορφή τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, κάτι ποῦ ἐνδεχομένως δὲν ἔκανε ποτέ, ἐνῶ «ἢ ἕως ἐμᾶς σωζόμενη μορφή αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος ἀνάγεται σὲ (ἀτελῆ) ἀντίτυπα ποῦ τότε εἶχαν ἤδη δημοσιευτεῖ (= εἶχαν δοθεῖ σὲ κάποιους ἢ ὑπῆρχαν κάπου κατατεθειμένα), ἄρα ὑποθετικὰ παρέμειναν ἀδιόρθωτα»³⁷.

Μὲ τὰ παραπάνω καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στὴν καταγραφή τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* καὶ στὴν παραδεδομένη σειρά τῶν

37. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ τοῦ Simon δὲν φαίνεται ἐντελῶς ἀβάσιμη. Ὑπενθυμίζω ὅτι τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* –ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κακὴ χειρόγραφη παράδοσή του– εἶναι ἀρκετὰ ἐλλιπὲς ὅσον ἀφορᾷ τὴν καταγραφή τῶν γαληνικῶν συγγραμμάτων. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τὰ τμήματά του ποῦ εἶναι ἐλλιπῆ ἐξ αἰτίας χασμάτων, σὲ ἄλλα κεφάλαια παραλείπονται μερικὰ ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα συγγράμματα, ὅπως π.χ. τὸ *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους*, τὸ *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη*, ποῦ καταγράφονται στὸ προγενέστερο *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων*, μὲ τὸν τίτλο ἢ *περὶ συνθέσεως φαρμάκων πραγματεία*: βλ. *Π. τῆς τάξ. τῶν ἰδ. βιβλ.* 2 [XIX 56, 5 K. = Gal. scr. min. II 85, 25-26]. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀκόμη ἔργα ποῦ μᾶς εἶναι γνωστὰ εἴτε ἀπὸ τὴν ἄμεση παράδοση εἴτε ἀπὸ ἀναφορὲς τοῦ ἴδιου τοῦ Γαληνοῦ δὲν περιλαμβάνονται στὴν καταγραφή αὐτῆ: βλ. καὶ Αἰ. Δ. Μαυρουδῆς, «Ἡ κατάταξη τῶν ἔργων τοῦ Γαληνοῦ στὴν αὐτοεργογραφία του (Παρατηρήσεις στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*)», *Ἑλληνικά* 46 (1996) 271, ὑποσημ. 1. Ὁ Hunain ὅμως προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσει τίς παραλείψεις αὐτὲς μὲ ἄλλον τρόπο: βλ. *Σχετικὰ μὲ τὰ συγγράμματα τὰ ὁποῖα ὁ Γαληνὸς δὲν μνημονεύει στὸν κατάλογο τῶν ἔργων του* [σσ. 91-92 Bergsträsser]: «Ὅσον ἀφορᾷ τὴν αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Γαληνὸς δὲν κατέγραψε μὲ τοὺς τίτλους τοὺς αὐτὰ τὰ συγγράμματα στὸν κατάλογό του, (ἢ παράλειψη αὐτῆ ἔγινε) εἴτε ἐπειδὴ δὲν τὰ εἶχε γράψει ἀκόμη, εἴτε ἐπειδὴ, <ὅταν κατάρτιζε τὸν κατάλογο>, δὲν εἶχε στὰ χέρια του κανένα χειρόγραφο τους, εἴτε ἐπειδὴ, ἐξ αἰτίας τῆς πυρκαγιᾶς ποῦ κατέστρεψε τὴ βιβλιοθήκη του, σιέφτηκε [? (τὸ ἐρωτηματικὸ τίθεται ἀπὸ τὸν ἐκδότη, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν σημειώνει τί πρόβλημα ἐντοπίζει στὸ σημεῖο αὐτό)] ὅτι δὲν ἔπρεπε πάλι νὰ τὰ καταγράψει, ἐπειδὴ δὲν εἶχε πλέον κανένα ἀντίγραφο τους». Συνεπῶς καθίσταται σαφὲς ὅτι ἡ ἄποψη τῶν μελετητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν νὰ χρονολογήσουν τὸ *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* προσκομίζοντας ὡς μόνον ἀποδεικτικὸ ἢ ἔστω ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο τὴ μὴ καταγραφή σ' αὐτὸ κάποιων γαληνικῶν ἔργων, εἶναι ἰδιαίτερα ἐπισηφλής.

βιβλίων 12-15 τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*. Παρ' ὅλο πού με τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα δὲν μπορεῖ νὰ ὀδηγηθεῖ κάποιος σὲ μιὰ ἀναντίρρητα ἀποδεκτὴ ἐξήγηση, εἶναι ὅμως δυνατόν, ὑποστηρίζει ὁ Simon, νὰ ἀποδειχθεῖ με ἀρκετὰ μεγάλη βεβαιότητα ποιά ἀπὸ τίς δύο σειρὲς τῶν βιβλίων εἶναι ἡ ὀρθή. Σημειώνει λοιπὸν ὁ Γερμανὸς φιλόλογος ὅτι ὁ Γαληνὸς συχνὰ κάνει συγκριτικὰ λόγους γιὰ τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ γιὰ τὸ *Περὶ χρείας μορίων* καὶ σημειώνει ὅτι «ἡ σειρά τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ κατὰ τὸ περιεχόμενον μετὰ τὴν σειρά τοῦ *Περὶ χρείας μορίων*», πρᾶγμα πού ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ μετάφραση. Συνεπῶς ἡ σειρά τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* πού ὄντως προέρχεται ἀπὸ τὸν Γαληνὸν εἶναι αὕτη τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης, ἐνῶ ἡ σειρά ἀπαρίθμησης τῶν βιβλίων τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* εἶναι λανθασμένη. Τὸ συμπέρασμα τοῦ αὐτοῦ ὁ Simon θεωρεῖ ὅτι ἀποτελεῖ, ἐπίσης, ἓνα ἀκόμη ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι τὰ βιβλία 12-15 τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος ἀνήκουν στὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ³⁸.

Τὴν τύχη τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ὕστερα ἀπὸ τὴν συμπλήρωσή του αὕτη δυστυχῶς δὲν μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Ἐκείνο πού εἶναι δυνατό νὰ ὑποστηρίξουμε με βεβαιότητα εἶναι ὅτι τὸ πλήρες κείμενο τοῦ συγγράμματος σωζόταν τουλάχιστον ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Hunain ibn Ishâq, ὁ ὁποῖος ἀντέβαλε τὴν ἀραβικὴ καὶ τὴν συριακὴ μετάφραση μετὰ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο καὶ ἔκανε βελτιωτικὰ ἐπεμβάσεις³⁹. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι σὲ συγγραφεῖς μετὰ τὸν Γαληνὸν ἐντοπιζόνται παραθέματα ἀπὸ τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ὅλα ὅμως τὰ παραθέματα αὐτὰ εἶναι ἐρασιμμένα ἀπὸ τὰ πρῶτα βιβλία τοῦ συγγράμματος, ἀπὸ αὐτὰ δηλαδὴ πού σώζονται στὰ Ἑλληνικά ἕως σήμερα⁴⁰.

38. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σσ. XV-XVI. Μεταξὺ τῶν τελευταίων ἔργων τοῦ Γαληνοῦ, ὕστερα ἀπὸ τὰ πορίσματα νεότερων μελετῶν, πρέπει νὰ συγκαταριθμηθεῖ καὶ τὸ *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς*: βλ. V. Nutton, «Galen On Theriac: Problems of Authenticity», στί: A. Debru (ἐκδ.), *Galen On Pharmacology, Philosophy, History and Medicine. Proceedings of the Vth International Galen Colloquium, Lille, 16-18 March 1995* [SAM 16], Leiden - New York - Köln 1997, σσ. 133-151, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

39. Ἡ ἀντιβολὴ ἀπὸ τὸν Hunain τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης μετὰ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο προκύπτει ἀπὸ τίς παρατηρήσεις του, πού παραδίδονται σὲ χειρόγραφα τῆς μετάφρασης αὐτῆς· γιὰ τὴν ἀντιβολὴ τῆς συριακῆς κάνει ρητὰ λόγο ὁ ἴδιος. Γιὰ τὸν Hunain Ibn Ishâq βλ. παρακάτω.

40. Βλ. ἐνδεικτικὰ στὸν Ὁρειβάσιον (4ος αἰ. μ.Χ.), στὸ ἔργο του *Ἱατρικαὶ συναγωγαί*, ὅπου στὸ ὑπόμνημα τῶν πηγῶν καὶ τῶν παράλληλων χωρίων—μεταξὺ τῶν ἄλλων—ἐντοπιζόνται χωρῖα ἀπὸ τὰ βιβλία 9, 10 καὶ 11 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, τὰ ὁποῖα δὲν περιλαμβάνονται στὴν ἐκδόση τοῦ Kühn, προϋποθέτουν ὅμως τὴ γνώση ἐκ μέρους τοῦ Ὁρειβασίου χειρογράφου πού

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση τῆς ἀκόλουθης, μᾶλλον βέβαιης, ὑπόθεσης: 1) Τὰ ἀντίγραφα τοῦ ἔργου ποὺ σώζονται ἕως σήμερα προέρχονται ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο, ποὺ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ σ' ἐκεῖνο ποὺ καταστράφηκε μόνον ἐν μέρει, στὴν πυρκαγιὰ τοῦ 192 μ.Χ.⁴¹ 2) Ἀντίγραφο (ἢ ἀντίγραφα) τοῦ πλήρους ἔργου –τοῦ συμπληρωμένου μετὰ τὸ 192 μ.Χ.– εἶχε μεταφερθεῖ ἴσως ἀπὸ κάποιον Ἑλληνα γιατρό στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίαι τῆς αὐτοκρατορίας (ὑπενθυμίζω ὅτι οἱ διαπρεπέστεροι γιατροὶ προέρχονταν ἀπὸ τὶς ἐπαρχίαι αὐτές)⁴², καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔφτασε στὰ χέρια Ἀράβων, Σύρων κ.ἄ., καὶ εἰδικότερα στὰ χέρια αὐτῶν ποὺ ἔκαναν τὶς μεταφράσεις τοῦ κειμένου του. Πάντως εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν στὴν Ἀνατολὴ ἀρκετὰ χειρόγραφα μὲ τὸ πλῆρες ἐλληνικὸ κείμενο, τελικὰ ὅμως κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὅλα χάθηκαν⁴³.

περιεῖχε τὰ ἔντεκα βιβλία τῆς γαληνικῆς ἀνατομικῆς, ποὺ ἐκδόθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 192 μ.Χ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ πρῶτος ποὺ ἐντόπισε στὸν Ὀρειβάσιο χωρὶα ἀπὸ τὰ χαμένα βιβλία τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ἦταν ὁ Ch. Daremberg στὴν ἔκδοσιν τοῦ Ὀρειβασίου (1858, μὲ γαλλικὴ μετάφραση) τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ τὰ κατέγραψε καὶ ὁ J. Raeder στὴν ἔκδοσιν τοῦ ἴδιου βυζαντινοῦ γιατροῦ (CMG). Οἱ δύο αὐτοὶ μελετητὲς ὅμως συγγέουν μερικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ὀρειβασίου μὲ ἀνατομικοῦ περιεχομένου κείμενα τοῦ γαληνικοῦ *Περὶ χρείας μορίων*, ἀποδίδοντάς τα στὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*. Ἐκεῖνοι τέλος ποὺ ἀντέβαλαν λεπτομερῶς τὰ δύο ἀνατομικοῦ περιεχομένου βιβλία τοῦ Ὀρειβασίου (δηλαδὴ τὸ 24 καὶ τὸ 25) μὲ τὴν ἀγγλικὴν μετάφρασιν τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* (ἀπὸ τὸν Duckworth [βλ. ὑποσημ. 11]) καὶ ἐντόπισαν τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ὄντως προέρχονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ γαληνικὸ σύγγραμμα εἶναι οἱ R. K. French - G. E. R. Lloyd, «Greek Fragments of the Lost Books of Galen's Anatomical Procedures», *AGM* 62 (1978) 235-249. Ἔτσι λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν χειρόγραφον παράδοσιν διασώζονται, ἅμεσα ἢ ἔμμεσα, μόνον τὰ βιβλία 1-8, τὸ 9 ἐν μέρει καὶ ἓνα μικρὸν τμήμα τῶν βιβλίων 10 καὶ 11· βλ. καὶ Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σ. 98. Βλ. καὶ Garofalo, *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 2, Napoli 2000, σσ. 581-591.

41. Βλ. καὶ Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XII.

42. Ἐνδεικτικὰ μνημονεύω τὸν Ἀσκληπιάδην τὸν Βιθυνό, τὸν Ἀθηναῖον ἀπὸ τὴν Ἀττάλεια, τὸν Θεμισῶνα τὸν Λαοδικέα, τὸν Ἡρᾶ καὶ τὸν Ἀρεταῖο ἀπὸ τὴν Καππαδοκία, τὸν Ἀρχιμένη ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια, τὸν Θεσσαλὸν τὸν Τραλλιανό, τὸν Ροῦφο καὶ τὸν Σωρανό ἀπὸ τὴν Ἐφεσο ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν Γαληνό ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Πέργαμο.

43. Μέχρι σήμερα πάντως δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ κανένα. Ὁ Hunain Ibn Ishâq εἶχε χρησιμοποιήσει μερικὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα ἀντιβάλλοντα τὸ κείμενό τους (ὅπως δὴποτε τουλάχιστον τρία)· βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XIII, καὶ παρακάτω στὸ ἄρθρο αὐτό (ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Hunain). Γιὰ τὶς διάφορες αἰτίαι ἀπωλείας ἱατρικῶν (κ.ἄ.) συγγραμμάτων βλ. ὅσα παρατηρεῖ ὁ Γαληνός, *Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Π. φύσ. ἀνθρ.* 1, 2 [XV 23, 15-24, 16 = CMG V/9/1, σσ. 14, 26-15, 10].

Στό σημείο αυτό αξίζει να θυγεί ένα γεγονός που εξακολουθεί να παραμένει έως σήμερα ανερμήνευτο: Γιατί τὰ τέσσερα τελευταία βιβλία (12-15) τοῦ ὑπὸ ἐξέταση ἔργου πολλαπλασιάστηκαν μὲ ἀντίγραφα στὴν Ἀνατολή καὶ ἐπιβίωσαν ἐκεῖ γιὰ ἑπτὰ τουλάχιστον αἰῶνες μετὰ τὸν Γαληνό, ἐνῶ δὲν διασώζεται καμιά μαρτυρία γιὰ ὑπαρξὴ ἀντιγράφων στὴ Δύση, ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ συγγραφέα τους πὺ ἀναγκάστηκε νὰ τὰ γράψει γιὰ δεύτερη φορὰ. Τὸ γεγονός τῆς ἐπιβίωσης τοῦ πλήρους ἔργου μόνο στὴν Ἀνατολή πιστεύω ὅτι θὰ μπορούσε νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὸ ἐνδεχόμενο, πὺ ὑποστηρίζεται ἀπὸ σύγχρονους μελετητές, ὅτι ὁ Γαληνὸς σὲ μεγάλη ἡλικία (κατὰ τὰ τέλη ἴσως τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.) ἐγκατέλειψε τὴ Ρώμη καὶ ἐπέστρεψε στὴ γενέτειρά του τὴν Πέργαμο, ὅπου πιθανὸν καὶ πέθανε (τὸ 216 μ.Χ.)⁴⁴. Ἡ παρουσία τοῦ Γαληνοῦ στὴν Ἀνατολή κατὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς του καὶ ὁ ἐκεῖ θάνατός του μαρτυρεῖται σὲ ἀραβικὲς πηγές⁴⁵. Ἄν ἡ ὑπόθεση γιὰ τὸ τελευταῖο ταξίδι τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ στὴν Πέργαμο εἶναι ὀρθὴ καὶ ἂν οἱ ἀραβικὲς μαρτυρίες ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, τότε δὲν χρειάζεταν κάποιος γιατρός πὺ ἀπὸ τὴ Ρώμη θὰ μετέφερε τὸ ἔργο σὲ κάποια πόλη τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας· ὡς προέκταση τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὰ βιβλία 12-15 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Γαληνό στὴν Πέργαμο κατὰ τὴν ἐκεῖ τελευταία παραμονή του.

Ἰστέρα ἀπὸ ὅλα ὅσα ἀναπτύχτηκαν ἕως τώρα πρέπει νὰ διατυπωθοῦν ἐδῶ μερικὲς συνολικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴ σχέση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μὲ τὸ *Περὶ χρείας μορίων* καὶ τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πιθανὴ παραμονὴ τοῦ Γαληνοῦ στὴ γενέτειρά του κατὰ τὰ τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς του.

44. Δυστυχῶς οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν γιὰ τὰ τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Γαληνοῦ εἶναι ἐλλιπέστατες, καὶ οἱ μαρτυρίες τῶν Ἀράβων συγγραφέων δὲν μποροῦν, τουλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, νὰ ἐλεγχθοῦν γιὰ τὴν ἀκρίβειά τους· γιὰ τὸ τελευταῖο ταξίδι πάντως τοῦ Γαληνοῦ στὴν Πέργαμο καὶ γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πέθανε ἐκεῖ βλ. τὰ ὅσα σημειώνουν ὁ Th. Rütten καὶ ὁ V. Nutton στὴ βιβλιογραφία τῆς ὑποσημ. 1.

45. Ὁ al-Mubassir ben Fâtik παραδίδει τὴν πληροφορία γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Γαληνοῦ στὴν πόλη al-Faramâ (Πηλούσιον), ἐνῶ ὁ γεωγράφος al-Istakhri παρέχει πληροφορίες γιὰ τὸν τάφο του, πὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ· βλ. V. Nutton, «Galen and Egypt», σπό: J. Kollersch - D. Nickel (ἐκδ.), *Galen und das hellenistische Erbe. Verhandlungen der IV. Internationalen Galen-Symposiums veranstaltet vom Institut für Geschichte der Medizin am Bereich Medizin (Charité) der Humboldt-Universität zu Berlin 18.-20. September 1989* [Sudhoffs Archiv, Beihefte/Heft 32], Stuttgart 1993, σ. 11. Ἰπάρχει βέβαια καὶ μιὰ ἄλλη παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Γαληνὸς πέθανε στὴ Σικελία.

α) Είναι γνωστό ότι τὸ *Περὶ χρείας μορίων* συγκροτήθηκε σὲ δύο φάσεις: τὸ πρῶτο βιβλίον του γράφτηκε κατὰ τὴν πρώτη παραμονή τοῦ Γαλιηνοῦ στὴ Ρώμη (162-166 μ.Χ.)⁴⁶, καὶ σίγουρα πρὶν τὸ 166, ἀφοῦ τὸ πῆρε μαζί του ὁ Φλάβιος Βοηθός, ὅταν ἀναχώρησε γιὰ τὴν Παλαιστίνη Συρία ὡς *legatus proconsularis*⁴⁷. τὰ ὑπόλοιπα δέκα ἕξι γράφτηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (169-180 μ.Χ.), καὶ μάλιστα μεταξὺ τῶν πρώτων βιβλίων τῆς περιόδου αὐτῆς⁴⁸. Ὁ Γαλιηνὸς ἤδη κατὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ πρώτου βιβλίου εἶχε καταλήξει στὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ συνόλου τῶν βιβλίων, καὶ τὸ προδήλωσε στὸν ἐπίλογό του⁴⁹. Ἄν λοιπὸν εἶχε σκοπὸ νὰ ἀκολουθήσει τὴν ἴδια ἐπακριβῶς σειρὰ πραγμάτευσης τῶν θεμάτων καὶ στὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* —τὸ ὁποῖο, ὅπως δηλώνεται ρητὰ

46. Βλ. Ilberg, «Schriftstellerei, I.» [βλ. ὑποσημ. 14], σ. 228, καὶ Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24], σ. 633.

47. Βλ. Γαλιην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 1 [XIX 15, 16-16, 3 K. = Gal. scr. min. II 96, 19-24]: ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ περὶ μὲν τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων εἶχ' βιβλία <συνέγραψα> προ-
τρεψαμένοι με τοῦ Βοηθοῦ, περὶ δὲ μορίων χρείας ἐν τῷ πρῶτον, ἃ λαβὼν ὁ Βοηθός ἐξῆλθε τῆς πόλε-
ως ἐμοῦ πρότερος, ἄρξων τῆς Παλαιστίνης Συρίας, ἐν ἧ καὶ ἀπέθανεν. Βλ. καὶ Nutton, «F.(lavius)»
[βλ. ὑποσημ. 12], στ. 547.

48. Βλ. Ilberg, «Schriftstellerei, I.» [βλ. ὑποσημ. 14], σ. 229 (ὅπου τὰ βιβλία β' -ιζ' καταγρά-
φονται ὡς τὰ πρῶτα ποὺ γράφτηκαν ἐπὶ Μ. Αὐρηλίου), καὶ Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24],
σ. 633 (ὅπου καταγράφονται μεταξὺ τῶν πρώτων — πρόκειται γιὰ τὸ πέμπτο μεταξὺ τριάντα ἐπτὰ
συγγραμμάτων, ποὺ ὁ Bardong ἐντάσσει σ' αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο). Ὁ R. Walzer (*Galen on Jews
and Christians*, London 1949, σ. 11) σημειώνει ὅτι τὸ ἔργο συμπληρώθηκε μεταξὺ τοῦ 169 καὶ τοῦ
176 μ.Χ., καὶ ὁ Singer (*Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 16], σσ. XIX-XX) ὅτι
ὀλοκληρώθηκε τὸ 175 μ.Χ.

49. Βλ. Γαλιην., *Π. χρ. μορ.* 1, 25 [III 86, 8-87, 10 K.]: ὦρα μοι καταπαύειν τὸν πρῶτον
λόγον ἐνταῦθα. τὰ γὰρ ὑπόλοιπα τῆς ὅλης χειρὸς μόρια, τὰ κατὰ τὸν καρπὸν τε καὶ τὸν πῆχυν καὶ
τὸν βραχίονα, καὶ διὰ τοῦ δευτέρου γράμματος ἐξηγήσομαι. καῖπειτα διὰ τοῦ τρίτου τὴν ἐν τοῖς σκέ-
λεσιν ἐπιδείξω τέχνην τῆς φύσεως. ἐξῆς δὲ τούτοις, ἐν μὲν τῷ τετάρτῳ καὶ πέμπτῳ περὶ τῶν τῆς
τροφῆς ὀργάνων, ἐν δὲ τοῖς ἔχομένοις δύο περὶ τοῦ πνεύμονος αἰρῶ. καῖπειτα τῶν μὲν κατὰ τὴν
κεφαλὴν αὐτὴν ἐν δύοσιν τοῖς ἐφεξῆς ἐρῶ· ὀφθαλμῶν δὲ μόνων ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τὴν κατασκευὴν
ἐξηγήσομαι. τὸ δὲ ἐπὶ τῷδε γράμματι τὰ κατὰ τὸ πρόσωπον ὄργανα περιέξει. τὸ δ' αὖ δικοιδέκατον
ἀμφὶ τῶν κατὰ τὴν ῥάχιν ἐρεῖ. καὶ μὲν γε καὶ τὸ τρισκαιδέκατον, ὅσον ἐπίλοιπον ἦν τῶν κατὰ τὴν
ῥάχιν, ἢ τῶν κατ' ὠμοπλάτας ὑπελείπετο, προσθήσει σύμπαν. ἐν δὲ τοῖς ἐφεξῆς δύο τὰ γεννητικὰ
μόρια καὶ τὰ κατ' ἰσχίον ἅπαντα διέμι. τὸ δὲ ἕξκαιδέκατον σύγγραμμα τὸν περὶ τῶν κοινῶν ὀργάνων
ὄλου τοῦ ζώου ποιησεται λόγον, ἀρτηριῶν δηλονότι καὶ φλεβῶν καὶ νεύρων. Εἶθ' ὡσπερ ἐπ' ὁδὸς τις
ἐπὶ τούτοις πᾶσι τὸ ιζ' ἐστὶ γράμμα, τὴν τε διάθεσιν ἅπαντων τῶν μορίων ἅμα τοῖς οἰκείαις μεγέθε-
σιν ἐξηγούμενον, ἐνδεικνύμενόν τε τῆς ὅλης πραγματείας τὴν ὠφέλειαν.

από τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα του, εἶναι μεταγενέστερο ἔργο⁵⁰-, εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ πράξει, χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται νὰ ἀποκαταστήσει ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν ἀντιστοιχία τῶν βιβλίων ἀνάμεσα στὸ ἀνατομικὸ σύγγραμμα καὶ στὸ σχετικὸ μὲ τὴ «χρεία» τῶν μερῶν τοῦ σώματος. Ἔτσι, καὶ ἂν ἀκόμη ἐτοίμαζε –ὅπως εἰκάζει ὁ Simon– ἀπὸ ἀρκετὰ νωρὶς ἓνα σχεδιάσμα τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, θὰ μπορούσε νὰ καταγράψει ἐξ ἀρχῆς σ' αὐτὸ τὴν ὀριστικὴ σειρὰ τῶν βιβλίων τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος, χωρὶς νὰ ἀπαιτοῦνται μεταγενέστερες διορθώσεις καὶ ἑναρμονίσεις.

6) Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Simon ὅτι ὁ Γαληνὸς καθιστᾷ σαφὲς πῶς ἡ πραγμάτευση τῶν ἀνατομικῶν θεμάτων πρέπει νὰ γίνεται κατ' ἀντιστοιχία μὲ τὸ *Περὶ χρείας μορίων* καὶ ὅτι τηρεῖ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ, εἶναι ἀληθὴς μόνο κατὰ τὸ πρῶτο σκέλος τῆς. Πράγματι ὁ Περγαμηνὸς γιατρός ἐπικροτεῖ τὴν παραπάνω ἀντίστοιχη πραγμάτευση, δὲν τὴν τηρεῖ ὅμως ἀπαράβατα. Ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι, ἐνῶ τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μέχρι τὸ τρίτο βιβλίον βρίσκεται σὲ ἀντιστοιχία θεμάτων μὲ τὸ *Περὶ χρείας μορίων*, κρίνει ὅτι πρέπει νὰ διαταράξει τὴν ἀντιστοιχία αὐτὴ μὲ τὴν προσθήκη δύο βιβλίων σχετικὰ μὲ τοὺς μῦς (παρόμοιου περιεχομένου βιβλία δὲν ὑπάρχουν στὸ *Περὶ χρείας μορίων*)⁵¹. κατὰ συνέπεια τὸ ἕκτο βιβλίον, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπανέρχεται στὴ σειρὰ τῶν θεμάτων τοῦ *Περὶ χρείας μορίων*, ἀντιστοιχεῖ θεματικὰ στὸ τέταρτο τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ ὑποστηριζόμενη ἀπὸ τὸν Simon ἀντιστοιχία δὲν τηρεῖται, ἀποδεικνύεται σαφῶς καὶ ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ συγγράμματος: τὸ βιβλίον 12 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* [= ἀραβ. μτφρ.]⁵² θέμα του ἔχει τὰ γεννητικά

50. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 4, 1 [II 415, 1-421, 7 K.]. Βλ. καὶ Ilberg, «Schriftstellerei, I.» [βλ. ὑποσημ. 14], σ. 229· Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24], σσ. 633-640· Singer, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 16], σ. XIII (: τὸ ἔργο εἶχε γραφτεῖ στὸ σύνολό του τὸ 177 μ.Χ.)· Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XI (: ἡ συγγραφή τοῦ ἔργου περατώθηκε τὸ 177 μ.Χ., ὅχι ὅμως καὶ ἡ ἐκδόσή του).

51. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 4, 1 [II 417, 8 κ.ε. K.]: ἐβουλόμην μὲν οὖν μοι τὰς πραγματείας ἀμφοτέρας τὴν αὐτὴν ἐσχηκέναι τάξιν ἐν ἅπασιν, ὥσπερ ἐν τοῖς πρώτοις δύο βιβλίοις. Ἐπεὶ δ' ὡς ὁρῶ, καθ' ἑκάστην ἡμέραν αἰεὶ καὶ μᾶλλον ἐπιδίδωσιν ἢ περὶ τὸ φαυλότερον μέρος τῆς ἀνατομῆς σπουδῆ, τοῦ χρησιμωτέρου σχεδὸν ἀπάντων ἀμελούντων, οὐ λόγῳ μόνον ἔγνω προτρέψαι τοὺς νέους ἐπὶ τὸ κατεπεῖγον αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τάξεως. Ἄ γὰρ ἀξιῶ πρότερα μανθάνειν αὐτούς, ταῦτα καὶ γράφω πρότερον κατὰ τήνδε τὴν διέξοδον τῶν λόγων ... (σ. 420, 1-7) διὰ τοῦτ' οὖν ἐγὼ τῆ τῶν κώλων ἀνατομῆ προσθεῖναι διέγνω ἕτερα δύο βιβλία· τοῦτ' ἐν τέταρτον ὅλης τῆς πραγματείας ἐσόμενον, ἕτερον δ' ἐπ' αὐτῷ πέμπτον. ἐν οἷς ἀπάσης τῶν μυῶν τῆς ἀνατομῆς πληρωθείσης, ἐπανήξω πάλιν ἐπὶ τὴν αὐτὴν τάξιν τῆ περὶ χρείας μορίων πραγματείας.

52. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς σειρᾶς τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στὸ σύγγραμμα θὰ γίνει λόγος λίγο παρακάτω.

μόρια, ἐνῶ τοῦ *Περὶ χρείας μορίων* τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν *ράχη* (σπονδυλικὴ στήλη κτλ.)· τέλος τὰ ζητήματα τῶν φλεβῶν καὶ τῶν ἀρτηριῶν ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ βιβλίου 13 τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος [= ἀραβ. μτφρ.], στὸ *Περὶ χρείας μορίων* ὁμοίως ἐξετάζονται στὸ βιβλίον 16. Ἀπὸ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις λοιπὸν προκύπτει σαφῶς ὅτι ἡ σειρά τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ χρείας μορίων* δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστοιχη μετὰ αὐτὴν τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, καὶ τελικὰ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐπικαλεσθεῖ κάποιος ὡς ἀποδεικτικὴ γιὰ τὴν πραγματικὴν σειρά (τουλάχιστον συνολικὰ) τῶν βιβλίων τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος⁵³.

γ) Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διαφωνία πού ἐντοπίζεται στὴν σειρά τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μετὰ τὴν σχετικὴν καταγραφὴν τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* καὶ τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης, κατέστη σαφές ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅτι αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἐξ ἀρχῆς πρόχειρη καταγραφὴ τῆς σειρᾶς τῶν βιβλίων καὶ σὲ μὴ διόρθωση τῶν τροποποιήσεων πού ὑπέστη τὸ σύγγραμμα. Ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο πιθανότατα ἔχει δίκιο ὁ Simon εἶναι ὅτι ὁ Γαλιηνοῦς εἶχε ἐνδεχομένως κατὰ νοῦν νὰ ἐτοιμάσει ἕναν κατάλογο τῶν ἔργων του καὶ ὅτι ἔκανε κάποια σχετικὴ προεργασία. Ὑποθέτω ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ τοῦ εἶχε γεννηθεῖ ἀπὸ ἀρκετὰ νωρίς, ἀφοῦ ἤδη τὸ σύγγραμμα τοῦ *Περὶ θώρακος καὶ πνεύμονος κινήσεως*, πού ἔγραψε στὴ Σμύρνη (τὸ 151 μ.Χ.), τὸ εἶχε οἰκειοποιηθεῖ κάποιος λίγο χρόνο μετὰ τὴν συγγραφὴν του⁵⁴. ἐπίσης καὶ ἄλλα συγγράμματά του εἶχαν παρόμοια τύχη⁵⁵. Αὐτὸς ἐξ ἄλλου εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον καὶ ὁ φίλος του Βάσσος τὸν προέτρεπε νὰ καταρτίσει ἕναν κατάλογο τῶν γνήσιων ἔργων του. Φαίνεται πάντως ὅτι ἀνάμεσα στὴν προτροπὴ τοῦ Βάσσου καὶ στὴ δημοσίευση τοῦ συγγράμματος μεσολάβησε κάποιον χρονικὸ διάστημα ἢ ἴσως ἡ σχε-

53. Βλ. Συνεπῶς ὁ σχετικὸς ἰσχυρισμὸς τόσο τοῦ Simon ὅσο καὶ τοῦ Ilberg, «Schriftstellerei, I.» [βλ. ὑποσημ. 14], σ. 224, καὶ τοῦ Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24], σ. 632, ὑποσημ. 2, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση ὄχι μόνον μετὰ τὶς δηλώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Γαλιηνοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰ πορίσματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν σύγκριση τῶν δύο αὐτῶν συγγραμμάτων.

54. Βλ. Γαλιην., Π. τῶν ἰδ. βιβλ. 2 [XIX 17, 3-11 K. = Gal. scr. min. II 97, 23-98, 6]: *τρία δ' ἄλλα περὶ θώρακος καὶ πνεύμονος κινήσεως, ἡνίκ' ἐν Σμύρνη διέτριβον, ἔγραψα συμφοιτητῆ χαρισάμενος μέλλοντι μετὰ τὴν ἀποδημίαν εἰς τὴν πατρίδα πορεύεσθαι χάριν τοῦ μελετήσαντα κατ' αὐτὰ ποιήσασθαι τιν' ἐπίδειξιν ἀνατομικῆν. ἀποθανόντος οὖν ἐν τῷ μεταξύ τοῦ νεανίσκου τὰ βιβλία παρά τισιν ἦν, ὑπονοούμενα τῆς ἐμῆς ἐξέως εἶναι, καὶ τὶς ἠλέγχθη προοίμιόν τι τεθεικῶς αὐτοῖς εἶτ' ἀναγιγνώσκων ὡς ἴδια.*

55. Βλ. Γαλιην., Π. τῶν ἰδ. βιβλ. [XIX 9, 13-18 K. = Gal. scr. min. II 92, 4-8]: *διὰ τ' οὖν αὐτὸ τοῦτο καὶ διότι πολυειδῶς ἐλωβήσαντο πολλοὶ τοῖς ἐμοῖς βιβλίοις, ἄλλοι κατ' ἄλλα τῶν ἐθνῶν ἀναγιγνώσκοντες ὡς ἴδια μετὰ τοῦ τὰ μὲν ἀφαιρεῖν, τὰ δὲ προστιθέναι, τὰ δ' ὑπαλλάττειν, ἄμεινον ἡγοῦμαι δηλωῶσαι πρῶτον αὐτοῦ τοῦ λελωβῆσθαι τὴν αἰτίαν.*

τική πρόθεση τοῦ Γαληνοῦ νὰ εἶχε προηγηθεῖ χρονικά⁵⁶. Ἄν ὁ Γαληνὸς εἶχε ἀρχίσει τὸ προσχέδιο τοῦ συγγράμματος πρὶν τὸ 192 μ.Χ., καὶ ἀφοῦ εἶχε ἤδη συγγράψει τὰ 15 βιβλία τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ τὰ εἶχε καταθέσει στὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης, εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ εἶχε καταγράψει στὴν ἐργογραφία του μὲ τὴν ὀριστικὴ σειρὰ τους καὶ τὴ συνοπτικὴ δήλωση τοῦ περιεχομένου τους (ὅπως δηλαδὴ παραδίδονται στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*). Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Γαληνὸς εἶχε καταλήξει στὴν ὀριστικὴ σειρὰ τῶν βιβλίων τῆς ἀνατομικῆς του καὶ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ καταγραφόμενη στὸ αὐτοεργογραφικὸ σύγγραμμά του ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἕνα ἐκτενὲς χωρίο τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, τὸ ὁποῖο ἐντοπίζεται στὸ τέταρτο βιβλίον τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ, καὶ ὅπου ὁ Γαληνὸς ἐκθέτει συνοπτικὰ τὴ δομὴ τοῦ συγγράμματος. Ἡ σχετικὴ περιγραφή τοῦ Περγαμηνοῦ γιαιτροῦ δὲν εἶναι λεπτομερὴς καὶ πάντοτε κατὰ βιβλίον, ἡ ἐκθεση ὅμως τῶν θεμάτων τελειώνει μὲ τὰ γεννητικὰ ὄργανα, ὅπως δηλαδὴ καὶ στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*⁵⁷. Ἐν τῷ μεταξύ συνέβη ἡ

56. Βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* [XIX 8, 1 κ.έ. K. = Gal. scr. min. II 91, 1 κ.έ.], ἀπὸ ὅπου προκύπτει ὅτι ὁ Γαληνὸς ἀποφάσισε νὰ ὑλοποιήσει τὴ συμβουλὴ τοῦ Βάσσου ὕστερα ἀπὸ κάποιο συγκεκριμένο περιστατικὸ. Φυσικὰ δὲν μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε πόσο διάστημα μεσολάβησε ἀνάμεσα στὴν προτροπὴ τοῦ Βάσσου καὶ στὴ συγγραφή τοῦ ἔργου. Πάντως τὸ ὅτι ὁ Γαληνὸς σχεδιάζε τὴ δημοσίευση τῆς καταγραφῆς τῶν ἔργων του συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴ σχετικὴ προαναγγελία ποὺ γίνεται στὸ *Π. τῆς τάξ. τῶν ἰδ. βιβλ.* 4 [XIX 60, 7-8 K. = Gal. scr. min. II 89, 9-11]: ... δι' ἐκείνου δὲ δευχθήσεται τοῦ γράμματος, ἐν ᾧ τὴν γραφὴν ποιήσομαι ἀπάντων τῶν ἐμῶν βιβλίων. Σημαντικότερη ὅμως πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὑποθέσεως γιὰ σχετικὴ σκέψη (καὶ προεργασία;) τοῦ Γαληνοῦ εἶναι ἡ μνεία τῆς σχεδιαζόμενης καταγραφῆς τῶν ἔργων ποὺ ἐντοπίζεται στὸ ἔργο *Τέχνη ἰατρικὴ* ποὺ γράφτηκε μετὰ τὸ 193 μ.Χ. ἀλλὰ μᾶλλον ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸ *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων*: βλ. *Τέχνη ἰατρ.* 37 [I 411, 16-412, 3 K.]: περὶ δὲ τῶν ἄλλων συγγραμμάτων τε καὶ ὑπομνημάτων ὧν ἐγράψαμεν, οὐκ ἀναγκαῖόν ἐστι διεξέρχεσθαι νῦν, ὑπὲρ ἀπάντων γε μέλλοντας ἐρεῖν ἐτέρωθεν, καθ' ἕνα ἴσως ἢ δύο βιβλία τὴν ἐπιγραφὴν ἔχοντα, *Γαληνοῦ Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Πιθανότατα ὁ Γαληνὸς μνημονεύει τὴν προτροπὴ τοῦ Βάσσου γιὰ φιλοφρονητικούς λόγους, ἐνῶ ὁ ἴδιος σχεδιάζε ἴσως ἀπὸ πολὺ ἐνωρίτερα τὴν καταγραφὴ τῶν συγγραμμάτων του. Σχετικὰ μὲ τὴν παραπάνω χρονολόγηση τῶν τριῶν συγγραμμάτων ποὺ μνημονεύονται βλ. Ilberg, «Schriftstellerei, III.» [βλ. ὑποσημ. 5], σσ. 195-196 (μετὰ τὸ 193 μ.Χ.: *Τέχνη ἰατρικὴ, Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων, Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*). Ἡ σειρὰ συγγραφῆς τῶν ἰδίων συγγραμμάτων, ἡ ὁποία προτείνεται ἀπὸ τὸν Bardong, —ἀν εἶναι ὀρθή— συνηγορεῖ ἀκόμη περισσότερο ὑπὲρ τῆς ἄποψης γιὰ ἀρκετὰ πρόωμη σκέψη τοῦ Γαληνοῦ ὅσον ἀφορᾷ τὴν καταγραφὴ τῶν ἔργων του: ὁ μελετητὴς αὐτὸς θέτει τὴ συγγραφή τοῦ *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων* πρὶν ἀπὸ τὸ 192 μ.Χ. καὶ τῆς *Τέχνης ἰατρικῆς* μετὰ τὸ 193 μ.Χ., ἀλλὰ ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*: βλ. Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24], σσ. 639-640. Βλ. καὶ ὑποσημ. 58.

57. Βλ. *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 4, 1 [II 416, 9 κ.έ.]: ἐν δὲ τῆδε τῇ νῦν προκειμένη πραγματείᾳ [sc. *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*] σκοπὸς ἐστὶ μοι διττός, εἷς μὲν ὅπως ἂν τις ἀκριβῶς θεάσαιτο τῶν

πυρκαγιά τοῦ 192 μ.Χ. καὶ καταστράφηκαν τὰ βιβλία 12-15. Στὸ ἔτος αὐτὸ λοιπὸν πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ ἡ ἔναρξη τῶν προβλημάτων πού σχετίζονται μὲ τὴν παράδοση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*. Ἐπειδὴ οἱ προηγούμενες ὑποθέσεις ἀποδείχτηκαν λανθασμένες καὶ ἐπειδὴ δὲν ἔχει προκύψει ἔως τώρα κάποιο νέο διαφωτιστικὸ στοιχεῖο, εἶναι βέβαια ἀδύνατο νὰ προταθεῖ ὀριστικὴ λύση· ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ ὅμως τῶν ὄσων ἐκτέθηκαν καὶ ἀξιολογήθηκαν προηγουμένως, θὰ μπορούσαν νὰ διατυπωθοῦν οἱ ἀκόλουθες σκέψεις:

Ὁ Γαληνός, ὅταν δημοσίευσε τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* (μετὰ τὸ 192 μ.Χ.)⁵⁸, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶχε ξαναγράψει τὰ τέσσερα βιβλία πού κάηκαν, πιθανότατα ἄφησε τὴν περιγραφή τοῦ συγγράμματος ἀμετάβλητη, σχεδιάζοντας φυσικὰ τὴ συμπλήρωσή του τηρώντας τὴν παλαιὰ δομὴ. Ἀντὶ λοιπὸν τῶν ἄλλων ἐξηγήσεων γιὰ ἐνδεχόμενη ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς τῶν βιβλίων τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος ἀπὸ τὸν Γαληνὸ, γιὰ μὴ διόρθωση τῆς σχετικῆς καταγραφῆς στὸ προσχέδιο τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, καὶ γιὰ «ἐκδόση» μὴ διορθωμένης μορφῆς τῆς γαληνικῆς ἐργογραφίας, θεωρῶ λογικότερο νὰ συνδυάσω τὴν παράδοση τῶν βιβλίων 12-15 τῆς ἀνατομικῆς μόνον στὴν Ἀνατολὴ μὲ τὴν ἐνδεχόμενη ἐκεῖ παραμονὴ τοῦ Γαληνοῦ πρὶν τὸν θάνα-

---

μορίων ἕκαστον, ὧν τὰς χρείας ἐν ἐκείνῃ διήλθον, ἕτερος δ' εἰς τὸ τῆς ἱατρικῆς τέχνης ἀνῆκον τέλος. ... (σ. 417, 17 κ.έ.) καὶ διὰ τοῦτο μετὰ τὴν τῶν κώλων ἀνατομὴν ἐν τοῖς πρὸ τοῦδε γεγραμμένην ἐφεξῆς γράψω κατ' ἄλλα δύο τὴν ἐκτὸς ἀνατομὴν ὅλου τοῦ σώματος, ὅση γε κατὰ τοὺς μῦς ἐστίν, ἀρξάμενος ἀπὸ τῶν κατὰ τὸ πρόσωπόν τε καὶ τὴν κεφαλὴν μορίων· ... (σ. 420, 1 κ.έ.) διὰ τοῦτ' οὖν ἐγὼ τῆ τῶν κώλων ἀνατομῇ προσθεῖναι διέγνων ἕτερα δύο βιβλία· τοῦτ' ἐμὲν τέταρτον ὅλης τῆς πραγματείας ἐσόμενον, ἕτερον δ' ἐπ' αὐτῷ πέμπτον. ἐν οἷς ἀπάσης τῶν μυῶν τῆς ἀνατομῆς πληρωθείσης, ἐπανήξω πάλιν ἐπὶ τὴν αὐτὴν τάξιν τῆ περὶ χρείας μορίων πραγματεία. καὶ πρῶτον μὲν ἐρῶ περὶ τῶν τῆς τροφῆς ὀργάνων, εἴτ' ἐφεξῆς περὶ τῶν τοῦ πνεύματος, ἐπ' αὐτοῖς δὲ περὶ τῶν κατὰ τὸν ἐγκέφαλόν τε καὶ νωτιαῖον ἀπάντων μορίων, εἴτα τῶν γεννητικῶν ὀργάνων, οἷς ἔπεται τὰς ἐπὶ τῶν ἐμβρύων ἐγχειρήσεις εἰπεῖν.

58. Μέχρι τελευταῖα οἱ περισσότεροι μελετητὲς θεωροῦσαν τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* ὡς τὸ τελευταῖο ἢ προτελευταῖο ἔργο τοῦ Γαληνοῦ, καὶ ἡ συγγραφή του τοποθετοῦνταν σίγουρα μετὰ τὸ 192 καὶ μᾶλλον στὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.: βλ. Ilberg, «Schriftstellerei, III.» [βλ. ὑποσημ. 5], σ. 196, καὶ Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24], σ. 640. Τὸ καθοριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτῆ ἦταν ἡ κρατούσα ἄποψη ὅτι ὁ Γαληνὸς πέθανε τὸ 199 (ἢ τὸ 200), ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ γνώμη ὅτι τὸ *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς* δὲν ἦταν γνήσιο γαληνικὸ ἔργο. Ἐπειδὴ ὅμως σήμερα τὸ 199 δὲν θεωρεῖται πλέον ὡς τὸ ἀναμφισβήτητο ἔτος θανάτου τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ, ἴσως νέα στοιχεῖα συντελέσουν στὴν ἀναθεώρηση τῆς παραπάνω χρονολόγησης. Σημειῶνω πάντως ὅτι ὁ Hunain Ibn Ishâq φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* δὲν ἀνήκει στὰ ἐντελῶς τελευταῖα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, καὶ ὅτι ὁ γιατρός αὐτὸς ἔγραψε ἀρκετὰ ἔργα του μετὰ τὴ συγγραφή του (αὐτὸ μάλιστα τὸ ἐπικαλεῖται ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς λόγους μὴ πληρότητας τῆς γαληνικῆς αὐτοεργογραφίας): γιὰ τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Hunain βλ. τὴν ὑποσημ. 37.

τό του. Ἐξ ἄλλου ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ χωρίου Π. ἀνατ. ἐγγ. 4, 1 [Π 416, 9 κ.έ. Κ.] δὲν τίθεται πλέον θέμα γιὰ τὴν ὀρθὴ σειρὰ τῶν βιβλίων, ἀλλὰ μόνον γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς διατάραξης τῆς σειρᾶς αὐτῆς⁵⁹. Ἀπὸ τὴ συνεκτίμηση λοιπὸν τῶν στοιχείων ποὺ ὑπάρχουν νομίζω ὅτι μποροῦν νὰ προκύψουν δύο μόνον ἐξηγήσεις γιὰ τὴ διαφορετικὴ σειρὰ τῶν βιβλίων τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης:

– Πιθανότατα ἡ διαφορετικὴ σειρὰ τῶν τεσσάρων τελευταίων βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* στὴν ἀραβικὴ μετάφρασή του ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμη ἐνδειξὴ ὅτι ὁ Γαληνὸς ἔγραψε τὰ βιβλία αὐτά, γιὰ δευτέρη φορά, στὴν Ἀνατολή, ὅπου ἐνδεχομένως δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του ἀντίγραφο τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*⁶⁰, ὥστε νὰ προσαρμόσει τὴ σειρὰ τους στὴν ἀντίστοιχη περιγραφή, καὶ μὲ αὐτὴ τὴ διαφορετικὴ σειρὰ τῶν βιβλίων του ἐγίνε γνωστὸ στοὺς Ἀραβες τὸ ἀνατομικὸ σύγγραμμα. Ἄν ἰσχύει αὐτό, ἡ καταγραφή τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* ἀποτυπώνει τὴ σειρὰ τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* πρὶν τὴν πυρκαγιά, ἐνῶ ἡ ἀραβικὴ μετάφραση διασώζει τὴ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία γράφτηκαν μετὰ τὴν πυρκαγιά.

– Ἴσως ὅμως νὰ μὴν ἀπαιτεῖται καμιὰ ἰδιαίτερα πολὺπλοκη ὑπόθεση γιὰ τὴ διαφορετικὴ σειρὰ τῶν βιβλίων 12-15. Ἄν παρατηρήσει κανεὶς τὴ σχετικὴ καταγραφή τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* καὶ τὴ σειρὰ τῶν βιβλίων 12-15 [= ἀραβ. μτφρ.], θὰ διαπιστώσει ὅτι τὸ πρόβλημα προκύπτει ἀπὸ τὴ σειρὰ τοῦ βιβλίου, ποὺ θέμα του ἔχει τὰ γεννητικὰ μόρια, καὶ τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ λανθασμένη (μεθοδολογικὰ) θέση στὴν ἀραβικὴ μετάφραση. Ἐνῶ στὸ χωρίο τοῦ Π. ἀνατ. ἐγγ. 4, 1 [Π 416, 9 κ.έ. Κ.], τὰ σχετικὰ μὲ τὰ γεννητικὰ μόρια καταγράφονται ὡς θέμα τοῦ τελευταίου βιβλίου τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, καὶ στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* τὸ βιβλίον αὐτὸ καταγράφεται ὡς δέκατο πέμπτο (= τελευταῖον), καὶ ἀκόμη τὴν ἴδια σειρὰ ἔχει καὶ στὸ *Περὶ χρειᾶς μορίων*, στὴν ἀραβικὴ μετάφραση εἶναι δωδέκατο⁶¹. Συνεπῶς θὰ

59. Γιὰ τὸ σχετικὸ κείμενο βλ. τὴν ὑπόσημ. 57.

60. Αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου περιέργο, ἀφοῦ ὁ Γαληνὸς μαρτυρεῖ πολλές φορές ὅτι δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του ἀντίγραφο ἔργων του.

61. Παραθέτω πρὸς σύγκριση τὴ σειρὰ τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* στὴν καταγραφή τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* καὶ στὴν ἀραβικὴ μετάφραση, καθὼς καὶ τὴ σειρὰ τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ *Περὶ χρειᾶς μορίων*:

<i>Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων</i>	Π. ἀνατ. ἐγγ. (ἀραβ. μτφρ.)	<i>Περὶ χρειᾶς μορίων</i>
12: Ἀρτηρίες, φλέβες	Γεννητικὰ μόρια	Ράχη (σπονδυλικὴ στήλη κτλ.)
13: Νεῦρα ἐγκεφάλου	Φλέβες, ἀρτηρίες	Ράχη (τὰ λοιπὰ)
14: Νεῦρα νωτιαίου	Νεῦρα ἐγκεφάλου	Γεννητικὰ μόρια
15: Γεννητικὰ μόρια	Νεῦρα νωτιαίου	Γεννητικὰ μόρια (κυούμενα)
(16:		Φλέβες, ἀρτηρίες)

κατέληγα ὅτι τὸ σφάλμα βρίσκεται στὴ σειρά τῶν βιβλίων τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὀφείλεται σὲ Ἕλληνας (μεταφραστὴ ἢ ἀντιγραφέα, πού γιὰ κάποιον λόγο μετέβαλαν τὴ σειρά τῶν βιβλίων). Ἐν τὸ βιβλίον 12 τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης μετακινήθηί στὴ δέκατη πέμπτη θέση, καὶ τὰ βιβλία 13, 14 καὶ 15 μετακινήθωσαν μιὰ θέση πρὸς τὰ πίσω, τότε ἡ σειρά τῶν βιβλίων ἐναρμονίζεται πλήρως μὲ τὴ σειρά καταγραφῆς τους στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Ὑποθέτω ὅτι γιὰ τὸ σφάλμα αὐτὸ δὲν εὐθύνονται οἱ Ἕλληνας, ἐπειδὴ ὁ Hunain Ibn Ishâq μαρτυρεῖ ὅτι ἀντέβαλε τὴν ἀραβικὴν μετάφραση μὲ τρία τουλάχιστον ἑλληνικὰ χειρόγραφα⁶². Ἐπειδὴ ἐπισημαίνει διάφορες ἀποκλίσεις τοῦ κειμένου, φθορὲς κτλ., εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι θὰ σημειώσῃ καὶ τὸ μείζον πρόβλημα τῆς διαφορετικῆς σειράς τῶν βιβλίων τους, ἂν ὑπῆρχε· ἐπίσης δὲν διατυπώνει καμιά σχετικὴ παρατήρηση καὶ γιὰ τὴ συριακὴν μετάφραση, στὴν ὁποία ἡ σειρά τῶν βιβλίων ταυτίζεται μὲ αὐτὴ τῆς ἀραβικῆς. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ σειρά τῶν βιβλίων τῶν μεταφράσεων συμφωνοῦσε μὲ τὴ διαδοχὴ τῶν βιβλίων στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔγιναν οἱ μεταφράσεις, πρέπει νὰ θεωρηθῆί βέβαιον ὅτι εἴτε ἰσχύει ἡ προηγούμενη πρόταση γιὰ λάθος τοῦ Γαληνοῦ εἴτε ἡ μετάθεσις τοῦ βιβλίου ἔγινε —ἠθελήμενα ἢ ἀθέλητα— σὲ ἑλληνικὸν χειρόγραφο, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ νωρὶς. Εἶναι σημαντικὴ ἡ διαπίστωση ὅτι στὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* δὲν προεξαγγέλλεται συστηματικὰ στὸ τέλος κάποιου βιβλίου τὸ θέμα τοῦ ἐπομένου οὔτε ἐπίσης καὶ τὸ ἀντίθετο⁶³ (ὅπως συμβαίνει σὲ περιπτώσεις ἄλλων συγγραμμάτων)⁶⁴. Βέβαιον ἐστὶν ἡ ἀρχὴ τῶν περισσότερων

Γιὰ τὴν ἀκρίβεια στὸ *Περὶ χρῆστος μορίων* ἢ πραγμάτευσις τῶν σχετικῶν μὲ τὰ γεννητικὰ μόρια γίνεται στὰ δύο βιβλία μὲ τὰ ὁποῖα τελειώνει ἡ ἐξέτασις τῶν ἐπὶ μέρος μορίων τοῦ σώματος· στὸ δέκατο ἕκτο βιβλίον, ὁ Γαληνὸς κάνει λόγο συνολικὰ γιὰ τὶς φλέβες καὶ τὶς ἀρτηρίες, ἐπειδὴ προηγούμενως εἶχε μιλήσει γιὰ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ διεσπασμένως, ἐξετάζοντάς τα σὲ σχέση μὲ διάφορα ὄργανα.

62. Βλ. παρακάτω, ὑποσημ. 104.

63. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ διαπιστώσῃ εὐκόλως κάποιος τόσο ἀπὸ τὰ βιβλία πού διασώζονται στὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ὅσο καὶ σ' αὐτὰ πού παραδίδονται μόνο σὲ ἀραβικὴν μετάφραση. Σημειῶνω πάντως ὅτι στὸ τέλος τοῦ βιβλίου 1 κάνει λόγο γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἐπομένου (βλ. II 279, 1-4 K.)· στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου 7, ἀφοῦ μνημονεύσει τὸ θέμα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἀναφέρει καὶ τὸ θέμα τοῦ προηγούμενου (βλ. II 588, 1-7 K.)· τέλος ἀπὸ τὰ ὅσα σημειώνει στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου 8 διαφαίνεται ὅτι αὐτὸ ἔχει τὸ ἴδιον θέμα μὲ τὸ προηγούμενό του (βλ. II 651, 1-3 K.). Αὐτὲς εἶναι οἱ μόνες περιπτώσεις πού ἐντοπίζονται στὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, κατὰ τὶς ὁποῖες παρέχονται κάποια στοιχεῖα γιὰ τὴ διαδοχὴ βιβλίων τοῦ συγγράμματος.

64. Στὸ *Περὶ χρῆστος μορίων* ἐφαρμόζεται ὄχι πάντοτε ἀλλὰ ὅπωςδήποτε συνεπέστερα ἡ πρακτικὴ αὐτὴ, στὸ τέλος κάποιου βιβλίου νὰ προεξαγγέλλεται τὸ θέμα τοῦ ἐπομένου· βλ. π.χ. στὸ τέλος τοῦ βιβλίου 2 (III 167, 4-6 K.): *καταπαύσαντες οὖν ἐνταῦθα [sc. στὸ βιβλίον 2] τῶν περὶ τῶν χειρῶν*

βιβλίων γίνεται μνεία τοῦ περιεχομένου τους, χωρίς ὅμως νὰ σημειώνεται καὶ γιὰ ποῖο βιβλίο τοῦ συγγράμματος πρόκειται· ἔτσι δὲν ὑπάρχει κάποιο συνδετικό στοιχείο μεταξύ τῶν βιβλίων. Ἄν τὸ κάθε βιβλίο ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερο κύλινδρο, κάποια σύγκριση θὰ ἦταν σχετικὰ εὐκόλη.

Μὲ βάση λοιπὸν τὰ στοιχεῖα, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐξέταση, μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε τὸ ἐνδεχόμενο τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων 12-15 ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* στὴν Πέργαμο, καὶ νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἐπιβίωση καὶ τῶν δεκαπέντε βιβλίων τοῦ ἔργου αὐτοῦ, στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, μέχρι τουλάχιστον τὸν 9ο αἰ., κατὰ τὸν ὁποῖον ἔζησε ὁ Hunain⁶⁵.

Μαρτυρίες –ἔμμεσες– γιὰ τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ἐντοπιζοῦνται σποραδικὰ καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, χωρίς ὅμως νὰ δηλώνεται ἂν οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἀφοροῦν τὸ σύνολο τοῦ ἔργου ἢ μόνον τὸ τμήμα του ποὺ ἔχει παραδοθεῖ στὰ Ἑλληνικὰ μέχρι σήμερα. Ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ποὺ μνημονεύουν τὸ ἔργο καὶ ἔζησαν μεταξύ τοῦ 9ου καὶ τοῦ 14ου αἰ. ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὸν Μιχαὴλ Ἰταλικό⁶⁶.

Ἡ ἄμεση παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου βασίζεται σὲ ἀρκετὰ γνωστὰ χειρόγραφα⁶⁷, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ σημαντικότερο εἶναι ὁ κώδικας Parisinus graec. 1849

λόγον, ἐπὶ τὰ σκέλη μεταησόμεθα [sc. στὸ βιβλίο 3] διὰ τὴν τῆς κατασκευῆς ὁμοίότητα (στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου 3 συνοψίζει τὸ θέμα του, ποὺ εἶναι τὰ σχετικὰ μὲ τὰ σκέλη = κῶλα)· στὸ τέλος τοῦ βιβλίου 4 (III 339, 4-7 K.) κάνει λόγο γιὰ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου ποὺ ἀκολουθεῖ· στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου 6 σημειώνει τὰ θέματα τῶν δύο προηγούμενων βιβλίων ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ (III 409, 1-4 K.), ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ ἴδιου βιβλίου ἐξαγγέλει τὸ θέμα τοῦ ἐπομένου, κ.ο.κ. Συνεπέστερο παράδειγμα παραπομπῆς στὴ σειρά τῶν βιβλίων του ἀποτελεῖ τὸ τετράβιβλο γαληνικὸ σύγγραμμα *Περὶ προγνώσεως σφυγμῶν*.

65. Βλ. καὶ Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. IX.

66. Πρβ. σχετικὰ Αἰ. Δ. Μαυρουδῆς, «Ὁ Μιχαὴλ Ἰταλικὸς καὶ ὁ Γαληνὸς (*Μονωδία ἐπὶ τῷ ἀκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῆϊ*)», *Ἑλληνικά* 43 (1993) 35.

67. Σχετικὰ βλ. H. A. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte*, Teil I.: Hippokrates und Galenos [APAW, philos.- hist. Kl., 1905], Berlin 1906 (ἀνατύπ.: Leipzig-Amsterdam 1970), σ. 66. D. Cambell, «Galen, the Flower of the Anatomical School of Alexandria, with Special Reference to his Works which were translated Into Arabic, and the Greek, Latin and Arabic MSS. of his Work On Anatomical Administration, and the Inference to be Drawn Therefrom», στὸ: *Proceedings of the Third International Congress of the History of Medicine, London July 17th to 22nd 1922*, Antwerp 1923, σσ. 148-149, καὶ Garofalo, *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 1, σσ. X-XII καὶ XXVIII· τ. 2, σ. XIII. Τὸ κείμενο ποὺ παραδίδει ὁ κώδικας Marcianus graec. V 4 δὲν εἶναι μέρος τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ὅπως πιστεύει ὁ Diels (αὐτόθι), ἀλλὰ συγκροτεῖται ἀπὸ δύο

πού χρονολογείται στον 12ο αϊ.⁶⁸. Επίσης είναι γνωστά αρκετά χειρόγραφα που παραδίδουν το σύνολο ή τμήμα τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης⁶⁹.

Σημειώνω ἀκόμη ὅτι τὰ ἑπτὰ τελευταῖα βιβλία τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μεταφράστηκαν ἀπὸ τὰ Ἀραβικά στὰ Λατινικά ἀπὸ τὸν W. A. Greenhill (1814-1894), τὸ χειρόγραφο ὅμως τῆς μετάφρασης αὐτῆς θεωρεῖται σήμερα χαμένο⁷⁰. ἀνέκδοτη παραμένει καὶ ἡ γαλλικὴ μετάφραση, ἐπίσης ἀπὸ τὰ Ἀραβικά, τῶν ἴδιων βιβλίων, ἡ ὁποία ἔγινε ἀπὸ τὸν G. Dugat γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Ch. Daremberg⁷¹.

τιμήματα ἀνατομικοῦ περιεχομένου, πού τὸ πρῶτο προέρχεται ἀπὸ τὸ προσγραφόμενο στὸν Γαλλνὸ ἔργο *Εἰσαγωγή ἢ Ἰατρός* καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸ ἔργο *Περὶ φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν ἀνατομῆς*. βλ. M. Formentin, *I codici greci di medicina nelle tre Venezie* [SBN 10], Padova 1978, σ. 53 (ἀρ. 7 καὶ 8) καὶ σ. 65 (ἀρ. 97). βλ. ἀκόμη I. Garofalo, «Le Ἀνατομικαὶ Ἐγχειρήσεις di Galeno e la traduzione araba della scuola di Hunain ibn Ishâq», *SCO* 31 (1981) 257, ὑποσημ. 3. Ἐπίσης ὁ κώδικας Mutinensis graec. 226, τὸν ὁποῖον ὁ Diels ὁμοίως τὸν συμπεριλαμβάνει μεταξύ τῶν χειρογράφων πού παραδίδουν τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, περιέχει κείμενα ἀνατομικοῦ περιεχομένου, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ ἄλλα συγγράμματα τοῦ Γαλλνοῦ. βλ. Garofalo, αὐτόθι.

68. Βλ. Garofalo, *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 1, σ. IX (παλαιότερα ὑπῆρχε ἡ ἀποψη ὅτι ὁ κώδικας προερχόταν ἀπὸ τὸν 14ο αϊ.).

69. Βλ. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte* [βλ. ὑποσημ. 67], Teil I., σ. 66. Βλ. ἀκόμη Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σσ. X-XIII. Cambell, «Galen, the Flower of the Anatomical School of Alexandria» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 149. στὸν ἴδιο, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, τ. 1, Amsterdam 1926 (ἀνατύπ.: 1974), σ. 22. C. F. Mayer, «The Collection of Arabic Medical Literature in the Army Medical Library, with a Checklist of Arabic Manuscript», *BHM* 11 (1942) 211. Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XIV, καὶ Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σσ. 99-100. Ὁ Sezgin γνωρίζει περισσότερα χειρόγραφα ἀπ' ὅ,τι ὁ Diels καὶ ὁ Simon, καὶ εἶναι σημαντικό ὅτι καταγράφει χειρόγραφα πού βρίσκονται σὲ βιβλιοθήκες τῆς Ἀνατολῆς. Βλ. καὶ Garofalo, *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 1, σσ. XVII-XVIII καὶ τ. 2, σσ. X καὶ XIII.

70. Ἐπρόκειτο γιὰ χειρόγραφο (Schedae Grennhill) πού βρισκόταν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Royal College of Physicians τοῦ Λονδίνου. βλ. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte* [βλ. ὑποσημ. 67], Teil I., σ. 66, καὶ Cambell, «Galen, the Flower of the Anatomical School of Alexandria» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 149. Ὁ Ch. Singer πιστεύει ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτῆς τῆς λατινικῆς μετάφρασης μᾶλλον καταστράφηκε κατὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. βλ. «A MS. Translation of the Arabic Version of Galen's *De anatomicis administratonibus*», *JHM* 7 (1952) 85.

71. Τὸ χειρόγραφο τῆς ἀνέκδοτης γαλλικῆς μετάφρασης βρίσκεται ἐπίσης στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Royal College of Physicians τοῦ Λονδίνου. ἡ μετάφραση αὐτὴ περατώθηκε τὸ 1855 (ἡ συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ G. Dugat πρὸς τὸν Ch. Daremberg φέρει ἡμερομηνία: 17 Ἀπριλίου 1855). Πρῶτος διαπίστωσε τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ὁ Singer, «A MS. Translation of the Arabic Version of Galen's *De anatomicis administratonibus*» [βλ. ὑποσημ. 70], σσ. 85-86. στὸν ἴδιο, *Galen On*

Ὁ Ἀραβας γιατρός Hunain Ibn Ishâq στὸ ἔργο του γιὰ τὶς συριακὲς καὶ τὶς ἀραβικὲς μεταφράσεις γαληνικῶν συγγραμμάτων (*Risâlâ ila 'Alî ben Yahyâ fi dikr mâ turğîma min kutub Galinûs bi-'ilmihî wa-ba'd mâ lam yutargam* = Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἄλνι βεν Γιαχιά σχετικά μὲ τὰ ὅσα γνωρίζει γιὰ τὰ μεταφρασμένα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ καὶ γιὰ μερικὰ μὴ μεταφρασμένα), τὸ ὁποῖο ἔγραψε γιὰ χάρις τοῦ φίλου του Ἄλνι βεν Γιαχιά, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὰ δεκαπέντε βιβλία τοῦ ἔργου τοῦ Γαληνοῦ (Galinus, Djalinus) *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* (*Kitâb fi 'Ilâg at-Taşîh* κατὰ τὸν Hunain, καὶ *Kitâb at-Taşîh al-kabîr* κατὰ τὸν al-Ya'qûbi) μεταφράστηκαν στὰ Συριακὰ ἀπὸ τὸν Aijûb ar-Ruhâwî⁷² γιὰ τὸν Gibrîl Ibn Bohtîsô⁷³. Ἡ μετάφραση ὅμως ἦταν κακὴ, καὶ ὁ Hunain δυσκολεύτηκε πολὺ γιὰ νὰ τὴ διορθώσει καὶ νὰ τὴν καλυτερεύσει. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ παραπάνω ὁ Hunain παρέχει πληροφορίες γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων τοῦ γαληνικοῦ συγγράμματος, γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ κάθε βιβλίου καὶ ἀκόμη γιὰ τὴ μετάφραση, τὸν μεταφραστὴ καὶ τὶς δικές του ἐπεμβάσεις στὴ μετάφραση⁷⁴. Ἡ περιγραφή τοῦ Hunain συμφωνεῖ μὲ τὴ σειρά τῶν βιβλίων τῆς παραδομένης ἀραβικῆς μετάφρασης.

Ὁ Hunain ibn Ishâq [Λατινικά: Johannitius] (192-260 ἢ 264 ἀπὸ Ἐγίρας [= 809-873 ἢ 877 μ.Χ.]⁷⁵, νεστοριανὸς χριστιανός, γεννήθηκε στὴν al-Hira.

Anatomical Procedures [βλ. ὑποσημ. 16], σ. XXV, καὶ Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σσ. XV-XVI: παλαιότερα ἐπικρατοῦσε ἡ ἐσφαλμένη ἀποψη ὅτι στὸ παραπάνω χειρόγραφο περιέχεται ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, καὶ ὅτι αὐτὴ εἶχε γίνει ἀπὸ τὸν Grennhill βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. 11 (ὁ Simon εἶχε πληροφορηθεῖ ἔμμεσα γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ χειρογράφου), καὶ Cambell, «Galen, the Flower of the Anatomical School of Alexandria» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 149.

72. Ὁ Aijûb ar-Ruhâwî (Ἀραβικά: Ayyob Urhaya: Συριακά: Ἰὼβ ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα), Σύρος γιατρός, πέθ. τὸ 832 μ.Χ. Μετέφρασε στὰ Συριακὰ πολλὰ ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, ἐνῶ ἔγραψε καὶ δικὰ του συγγράμματα σχετικά μὲ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἰατρική βλ. Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σσ. 101-102 (κυρίως, 109 καὶ 122).

73. Γιὰ τὸν Gibril (πέθ. τὸ 827 μ.Χ.), προσωπικὸ γιατρὸ τοῦ χαλίφη Harun ar-Rasid, τοῦ γιοῦ τοῦ al-Amin καὶ τοῦ Ma'mun βλ. Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σσ. 226-227, καὶ Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 109.

74. Βλ. G. Bergsträsser, *Hunain ibn Ishâq, Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen zum ersten Mal herausgegeben und übersetzt* [AKM XVII/2], Leipzig 1925 (ἀνατύπ.: Nendeln, Liechtenstein 1966), σσ. 15-16. Γι' αὐτὴ τὴ συριακὴ μετάφραση βλ. καὶ R. Degen, «Galen im Syrischen: Eine Übersicht über die syrische Überlieferung der Werke Galens», στὸ: V. Nutton (ἐκδ.), *Galen: Problems and Prospects*, London 1981, σ. 136.

75. Ἄπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸν Hunain ibn Ishâq, διάσημο μετάφραστὴ τοῦ Γαληνοῦ καὶ «διορθωτὴ» μεταφράσεων ποὺ ἔχουν γίνει ἀπὸ ἄλλους, ἐνδεικτικὰ βλ. G. Bergsträsser,

Ἦταν γιὸς φαρμακοποιοῦ καὶ σπούδασε στὴ Βαγδάτῃ κοντὰ στὸν Yuhanna ibn Masawaih. Ὑστερα ἀπὸ φιλονικεῖα μὲ τὸν δάσκαλό του, ἐγκατέλειψε τὴν πόλιν, ἄρχισε νὰ ταξιδεύει καὶ ἀπέκτησε τέλεια γνώση τῶν Ἑλληνικῶν. Ἐπιστρέφοντας στὴ Βαγδάτῃ ἄρχισε τὴ μεταφραστικὴ δράση του. Ὑπῆρέτησε ὡς προσωπικὸς γιατρὸς τοῦ χαλίφη al-Mutawakkil. Ὁ Hunain ὑπῆρξε ὁ παραγωγικότερος μεταφραστὴς ἱατρικῶν συγγραμμάτων. Μετέφρασε στὰ Συριακὰ καὶ τὰ Ἀραβικὰ περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸ ἔργα τοῦ Ἱπποκράτη, τοῦ Γαληνοῦ καὶ ἄλλων γιατρῶν. Ἐπίσης μετέφρασε καὶ κάποια φιλοσοφικά, ἀστρονομικά, μαθηματικά καὶ μαγικά συγγράμματα. Ἀκόμη ἔγραψε ὑπομνήματα, συνόψισε ἢ διασκεύασε διάφορα συγγράμματα. Τέλος, συνέγραψε καὶ δικὰ του πρωτότυπα ἔργα.

Παραθέτω ἀμέσως παρακάτω σὲ μετάφραση τὴν ἐξεταζόμενη ἐνότητα τοῦ ἔργου τοῦ Ἀραβὰ γιατροῦ ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὴν περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* πιστεύω ὅτι ὁ Hunain δὲν ἔκανε πιθανότατα ὁ ἴδιος τὴ σχετικὴ περίληψη ἀλλὰ παρέθεσε —μεταφράζοντάς τινε στὰ Ἀραβικὰ— τὴν περίληψη τοῦ ἔργου ποὺ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Γαληνὸς στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*⁷⁶. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ περίληψεις τοῦ Hunain —του-

---

Hunain ibn Ishâq und seine Schule. Sprach- und literargeschichtliche Untersuchungen zu den arabischen Hippokrates- und Galen-Übersetzungen, Leiden 1913· στὸν ἴδιο, *Neue Materialien zu Hunain ibn Ishâq's Galen-Bibliographie* [AKM XIX/2], Leipzig 1932 (ἀνατύπ.: Nendeln, Liechtenstein 1966)· βλ. καὶ παραπάνω, τὴν ὑποσημ. 74· M. Meyerhof, «New Light on Hunain ibn Ishâq and his Period», *Isis* 8 (1926) 685-723· L. M. Sa'dî, «A Bio-bibliographical Study of Hunayn Ibn Is-haq al-Ibadi (Johannitius) (809-877 A.D.)», *BHM* 2 (1934) 409-446· G. Strohmaier, «Hunain ibn Ishâq», *EnclIsl.*, τ. 3, Leiden 21971, σσ. 578-581· St. u. N. Ronart, *Lexikon der Arabischen Welt. Ein historisch-politisches Nachschlagewerk*, Zürich-München 1972, στὸ λ. «Hunain b. Ishâq al-'Ibâdî» (σσ. 437-438)· *Hunayn Ibn Ishâq. Collection d'articles publiée à l'occasion du onzième centaire de sa mort* [= *Arabica* 21/3 (1975) 229-330], Leiden 1975· G. C. Anawati, «Hunayn Ibn Ishâq», *DSB* 15/Suppl. 1 (1978) 230-234· A. Z. Iskandar, «Hunayn Ibn Ishâq», *DSB* 15/Suppl. 1 (1978) 234-249· D. Brandenburg, *Die Ärzte des Propheten. Islam und Medizin*, Berlin 1992, σ. 42, κ.ἀ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ σημειώσω πρὸς ἀποφυγὴ παρεξηγήσεων ὅτι τὰ ἀραβικὰ ὀνόματα μερικὲς φορὲς παρουσιάζονται στὸ μελέτημα αὐτὸ μὲ διαφορετικὴ λατινικὴ μεταγραφή, αὐτὸ ὅμως ὀφείλεται στὶς διαφορετικὲς ἀρχὲς ποὺ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τοὺς μελετητές κατὰ τὴ μεταγραφή. Γενικὰ ἀκολουθῶ τὴ μορφή τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν τίτλων ποὺ προτείνει ὁ F. Sezgin (*Gesch. d. arab. Schrifttums*), ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τίτλους καὶ τὰ παραθέματα, ὅπου ἀφῆνω ἀπαράλλακτη τὴν ἀποκλίνουσα ὀρθογραφία.

76. Τουλάχιστον μέχρι τὸ ἐνδέκατο βιβλίο. Γιά τὴ διαφορετικὴ σειρὰ τῶν τεσσάρων τελευταίων βιβλίων βλ. παραπάνω, στὸ ἄρθρο αὐτὸ (ὅπου ἐκτίθενται προτάσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς). Σημειῶν ὅτι ἀπὸ τὸν M. Simon κ.ἀ. ἔχει παρατηρηθεῖ ἡ ἀναντιστοιχία τῆς σειρᾶς τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* στὴν ἀραβικὴ μετάφραση καὶ στὴν καταγραφή τοῦ ἴδιου τοῦ Γαληνοῦ στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, δὲν ἔχει διατυπωθεῖ ὅμως ἡ σκέψη ὅτι ὁ Hunain μεταφράζει ἐνδεχομέ-

λάχιστον γὰ τὰ ἐπτὰ τελευταῖα βιβλία ποὺ περιλαμβάνονται στὴν ἔκδοση τοῦ Simon εἶχα τὴ δυνατότητα νὰ τὰ ἐλέγξω— βρίσκονται πλησιέστερα πρὸς τὸ κείμενο τῆς σχετικῆς ἐνότητας τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* παρὰ πρὸς τὶς περιλήψεις ποὺ προτάσσονται σὲ κάθε ἓνα βιβλίο τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης· βλ.

Hunain Ibn Ishâq,

Σχετικὰ μὲ τὰ μεταφρασμένα ἔργα

τοῦ Γαληνοῦ 21

[σσ. 15-16 Bergsträsser]:

Τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*.

Αὐτὸ τὸ σύγγραμμα ὁ Γαληνὸς

τὸ ἔγραψε σὲ δεκαπέντε βιβλία.

Στὸ πρῶτο βιβλίο περιγράφει

τοὺς μῦς καὶ τοὺς συνδέσμους

ποὺ ὑπάρχουν στὸ χέρι.

Στὸ δεύτερο βιβλίο τοὺς μῦς

ποὺ ὑπάρχουν στὸ πόδι.

Γαληνός,

Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων 3

[XIX 23, 18-25, 5 K. =

Gal. scr. min. II, 103, 6-104, 9]:

Ἄπαντα γὰρ τὰ τῆς ἀνατομικῆς

ἐν ταῖς ἐγχειρήσεσι γέγραπται.

τὸ μὲν οὖν πρῶτον ἐν αὐταῖς

περὶ τῶν κατὰ τὰς χειρᾶς ἐστὶ

μυῶν καὶ συνδέσμων⁷⁷,

τὸ δὲ δεύτερον περὶ τῶν κατὰ

τὰ σκέλη μυῶν καὶ συνδέσμων⁷⁸.

νως τμῆμα τῆς καταγραφῆς αὐτῆς τοῦ Γαληνοῦ. Δὲν μπορεῖ μάλιστα νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμε-
νο ὁ Hunain νὰ μεταφράζει καὶ τὸ τμῆμα τῆς γαληνικῆς καταγραφῆς ποὺ ἀφορᾷ τὰ βιβλία 12-15,
προσαρμόζοντάς τιν ἐπὶ σειρὰ ποὺ εἶχαν τὰ βιβλία ἐπὶ συριακῆ (καὶ τὴν ἀραβικῆ) μετάφραση.
Θεωρῶ πάντως ἀξιοπρόσεκτο τὸ ὅτι ὁ Hunain δὲν σημειώνει τίποτε γι' αὐτὴ τὴν ἀναντιστοιχία, ἀφοῦ
εἶναι θέβαιο ὅτι γινώριζε τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* τὸ ὁποῖο μετέφρασε στὰ Συριακὰ καὶ στὰ
Ἀραβικὰ· βλ. Hunain ibn Ishâq, *Σχετικὰ μὲ τὰ μεταφρασμένα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ* 1 [σ. 3
Bergsträsser].

77. Βλ. Γαλην., *Ἰπποκρ. Π. ἀγμ.* 1, 16 [XVIII/2, σ. 360, 16-18 K.]: *εἰ δέ σοι μέλει τῶν περὶ τὸν πῆχυν ἀπάντων μυῶν ἐπίστασθαι τὴν θέσιν, ἐκ τοῦ πρώτου τῶν ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων μαθήσει.* Πρβ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 2, 3 [II 290, 16-291, 2 K.]: *καὶ δι' αὐτὸ γε τοῦτο προὔταξα τὰς χειρᾶς [= στὸ βιβλίο 1] καὶ σκέλους [= στὸ βιβλίο 2] ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις ἀπάσῶν τῶν ἄλλων, ἐπὶ τὰ κατεπιείγοντα καὶ μεγάλην χρεῖαν τῇ τέχνῃ παρέχοντα πρῶτον ἵεναι τοὺς νέους ἀξίῳ, καὶ 2, 4 [II 292, 1-3 K.]: ἐν μὲν οὖν τῷ πρὸ τούτου βιβλίῳ [sc. ἐν τῷ πρώτῳ] τὴν ἐγχείρησιν, ὁποῖαν τινὰ χρὴ ποιῆσθαι τῶν περὶ τὴν χεῖρα μυῶν, ὑφηγησάμην.*

78. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 11 [II 279, 1-4 K.]: *κατὰ δὲ τὸν δεύτερον [sc. λόγον] ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις ἐρῶ τῶν ἐν τοῖς σκέλεσι μυῶν καὶ συνδέσμων, προσθήσω δὲ καὶ τὸν περὶ τῶν ὀνύχων λόγον, κοινὸν ὄντα τῶν κώλων ἀμφοτέρων.* Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Γαληνὸς δίνει μιὰ κάπως ἐκτενέστερη περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ δεύτερου βιβλίου τῆς ἀνατομικῆς πραγματείας, συμπληρώνοντας ὅτι σ' αὐτὸ θὰ γίνῃ λόγος καὶ περὶ τῶν ὀνύχων. Βλ. ἀκόμη ὁ.π. 2, 4 [II 292, 3-4 K.]: ...

Στὸ τρίτο βιβλίον τὰ νεῦρα καὶ τὰ ἀγγεῖα
ποῦ ὑπάρχουν στὰ χέρια καὶ στὰ πόδια.

Στὸ τέταρτο τοὺς μῦς ποῦ κινοῦν τὶς
παρειές, τὴν κάτω γνάθο, τὸ κεφάλι,
τὸν λαϊμὸ καὶ τὴν ὠμοπλάτη.

Στὸ πέμπτο τοὺς μῦς τοῦ θώρακα, τοῦ
δέρματος τῆς κοιλίας, τῶν δύο μερῶν τῆς
πλάτης καὶ τῶν ἰσχυίων.

Στὸ ἕκτο περιγράφει τὰ ὄργανα τῆς
θρέψης καὶ κυρίως τὸ στομάχι, τὰ ἔντερα,
τὸ ἥπαρ, τὸν σπλῆνα, τὰ νεφρά, τὴν κύστη,
καὶ σπλῆν καὶ νεφροὶ καὶ κύστις
καὶ τὰ παρόμοια.

Στὸ ἕβδομο καὶ τὸ ὄγδοο περιγράφει
τὴν ἀνατομία τῶν ὀργάνων τῆς ἀναπνοῆς,
καὶ μάλιστα στὸ ἕβδομο περιγράφει πῶς
φαίνονται κατὰ τὶς ἀνατομὲς ἡ καρδιά,
οἱ πνεύμονες καὶ οἱ ἀρτηρίες,

τὸ δὲ τρίτον περὶ τῶν ἐν τοῖς
κώλοις νεύρων καὶ ἀγγείων⁷⁹,

τὸ δὲ τέταρτον περὶ τε τῶν τὰς γνάθους καὶ
τὰ χεῖλη κινούντων μυῶν καὶ {περὶ} τὴν
κάτω γένυν ἔτι τε τῶν τὴν κεφαλὴν
καὶ τράχηλον <καὶ> ὠμοπλάτας,

τὸ δὲ πέμπτον περὶ τῶν τοῦ θώρακος μυῶν
καὶ τῶν κατ' ἐπιγάστριον καὶ τῶν ψοῶν
καὶ τῶν <κατὰ> ῥάχιν⁸⁰,

τὸ δ' ἕκτον περὶ τῶν τῆς τροφῆς ὀργάνων,
ἅπερ ἐστὶν ἔντερα καὶ γαστήρ ἥπαρ τε

ὅσα τ' ἄλλα σὺν τούτοις⁸¹.

τὸ δ' ἕβδομον καὶ ὄγδοον τῶν πνευματικῶν
μορίων ἀνατομὴν περιέχει,

τὸ μὲν ἕβδομον

τῶν κατὰ τὴν καρδίαν

καὶ τὸν πνεύμονα καὶ τὰς ἀρτηρίας

τεθνεωτός τε καὶ ζῶντος ἔτι τοῦ ζώου⁸²,

ἐνταῦθα δὲ [sc. ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ] κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπὶ τῶν σκελῶν ὁ λόγος ἔσται μοι, καὶ
Π. μυῶν ἀνατ. [XVIII/2, σ. 1024, 10-14 K.]: Τὰ προεκδοθέντα περὶ τῶν κατὰ τὸν πόδα μυῶν ...
διὰ τοῦτο τὰ ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων εἰρημένα καταλέγειν ἐνταῦθα μετῆνεργα
τόνδε τὸν τρόπον ἔχοντα. Βλ. καὶ τὴν ἐπόμενη ὑποσημείωση.

79. Βλ. Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἱπποκράτους Π. διαίτ. ὀξ. νοσημ. 2, 10 [XV 528, 17-529, 4 K.]:
εἰσὶ γὰρ ἔνδον ἐν τῇ κατ' ἀγκῶνα διαρθρώσει πλείους φλέβες, ἃς τέμνειν εἰώθαμεν· εἴρηται δὲ περὶ
αὐτῶν αὐτάρκως κατὰ τε τὸ τρίτον γράμμα τῶν ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων καὶ τῇ τῶν φλεβῶν τε
καὶ ἀρτηριῶν ἀνατομῇ πρὸς καὶ Π. φλεβ. καὶ ἀρτηρ. ἀνατ. 7 [II 804, 13-14 K.]: διὸ καὶ ταῖς
ἀνατομικαῖς ἐγχειρήσεσιν ἢ τῶν μυῶν ἀνατομῇ προηγεῖται τῆς τῶν ἀγγείων.

80. Βλ. Γαλην., Π. ἀνατ. ἐγχ. 6, 14 [II 588, 5-10 K.]: κατάλοιποι δ' εἰσὶν οἱ κατελιφότες
ἅπασαν τὴν κάτω χώραν τῶν φρενῶν ὀκτῶ μύες, οἳ μᾶλλον τι τοῖς τῆς τροφῆς ὀργάνοις, ἢ τοῖς τοῦ
πνεύματος ὑπὸ τῆς φύσεως παρεσκευασμένοι εἰσὶ, περὶ ὧν οὐδὲν ἔτι δέομαι λέγειν, εἰρημένων ἔμπρο-
σθεν ἐν τῇ τῶν ἐκτός μορίων ἀνατομῇ κατὰ τὸ πέμπτον γράμμα.

81. Βλ. Γαλην., Π. ἀνατ. ἐγχ. 7, 1 [II 589, 3-5 K.]: ἐν τῷ πρό τούτου βιβλίῳ [sc. ἐν τῷ
ἕκτῳ] διήλθον ἐν ἀρχῇ περὶ τῶν τῆς τροφῆς ἀγγείων.

82. Βλ. Γαλην., Π. ἀνατ. ἐγχ. 7, 1 [II 589, 1-3 K.]: πρόκειται μὲν ἐν τῷδε τῷ γράμματι [sc.
ἐν τῷ ἕβδομῳ] διελεῖν, ὅπως ἂν τις ἐγχειρήσαιο τῇ τῶν πνευματικῶν ὀργάνων ἀνατομῇ.

καὶ στὸ ὄγδοο πῶς φαίνεται κατὰ τὴν ἀνατομὴ ὁ θώρακας συνολικά.	τὸ δ' ὄγδοον τῶν καθ' ὅλον τὸν θώρακα ⁸³ .
Ἐν ὀλόκληρο τὸ ἕνατο βιβλίον τὸ ἀφιερώνει μόνο στὴν περιγραφὴ τῆς ἀνατομίας τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ.	τὸ δ' ἕνατον ἐγκεφάλου τε καὶ νωτιαίου ἀνατομὴν ἔχει ⁸⁴ ,
Στὸ δέκατο βιβλίον περιγράφει τὴν ἀνατομία τῶν ὀφθαλμῶν, τῆς γλώσσας καὶ τοῦ οἰσοφάγου καὶ ὅ,τι συνάπτεται μὲ τὰ μέρη αὐτά ⁸⁵ .	τὸ δὲ δέκατον ὀφθαλμῶν καὶ γλώττης καὶ στομάχου καὶ τῶν τούτοις συνεχῶν,
Στὸ ἐνδέκατο περιγράφει ὅ,τι ὑπάρχει τὸν λάρυγγα καὶ στὰ ὀστέα, τὰ ὅποια οἱ Ἕλληνες παρομοιάζουν μὲ τὸ γράμμα Λ τοῦ ἀλφαβήτου τους, καὶ ὅ,τι ἔχει ἐξάρτηση ἀπὸ αὐτά, ὅπως ἐπίσης τὰ νεῦρα ποῦ καταλήγουν στὸ σημεῖο αὐτό ⁸⁶ .	τὸ δ' ἐνδέκατον τῶν κατὰ τὸν λάρυγγα καὶ τὸ καλούμενον ὑσειδὲς ὀστοῦν καὶ τῶν συνεχῶν αὐτοῖς ἔτι <τε> τῶν εἰς αὐτὰ παραγι- γνομένων νεύρων.
Μετὰ τὸ ἐνδέκατο βιβλίον ἐντοπίζεται τὸ πρόβλημα ποῦ προαναφέρθηκε σχετικὰ μὲ τὴ σειρά τῶν τεσσάρων τελευταίων βιβλίων τοῦ συγγραμματος:	
Στὸ δωδέκατο περιγράφει τὴν	τὸ δὲ δωδέκατον ἀρτηριῶν

83. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 8, 1 [II 651, 1-3 K.]: ἔστι μὲν ἔτι καὶ τοῦτο τὸ βιβλίον [sc. τοῦ ὄγδοου] ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις διδάσκον ἐπὶ τῶν τοῦ πνεύματος ὀργάνων.

84. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 9, 1 [II 707, 1-4 K.]: ὡς δ' ἂν τις κάλλιστα θεάσαιτο τὰ διὰ τῆς ἀνατομῆς ἐν ἐγκεφάλῳ τε καὶ νωτιαίῳ φαινόμενα, θεθεωῶτός τε καὶ ζῶντος ἔτι τοῦ ζώου, διὰ τοῦδε τοῦ λόγου [sc. τοῦ ἐνάτου] ὀηλωθήσεται.

85. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 10 [Simon, *Anatomie des Galen*, τ. 2 (βλ. ὑποσημ. 5), σ. 24]: «Στὸ βιβλίον αὐτὸ πραγματεύεται [sc. ὁ Γαληνός] τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς ὀφθαλμούς, τὴ γλῶσσα καὶ τοὺς βρόγχους». Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦ Hunain ibn Ishâq γιὰ τὴν ἀνατομία τῶν ὀφθαλμῶν βασίζεται κυρίως στὸ ἕνατο καὶ τὸ δέκατο βιβλίον τοῦ γαληνικοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*: βλ. M. Meyerhof - C. Prüfer, «Die Augen-anatomie des Hunain ibn Ishâq. Nach einem illustrierten arabischen Manuskript», *AGM* 4 (1910) 163-190 (εἰδικὰ σσ. 167 καὶ 169).

86. Ἡ περιλήψη ποῦ προτάσσεται στὸ βιβλίον 11 εἶναι ἰδιαίτερα ἐκτενής: βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 11 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 61]: «Περὶ τῆς τῶν περιεχομένων τοῦ ἐνδέκατου βιβλίου τοῦ συγγραμματος *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*: Σχολιάζονται τὰ τμήματα τοῦ λάρυγγα, στὸ σῶμα τοῦ πιθήκου· ἢ κατασκευὴ τῶν μυῶν τοῦ λάρυγγα καὶ τὰ ὄργανα ποῦ γειτνιάζουν μὲ τὸν λάρυγγα, στὸ σῶμα τοῦ χοίρου· τί εἶδους σχῆμα ἔχει τὸ ὀστοῦν ποῦ εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ ἐλληνικὸ γράμμα Λ (ὑσειδὲς ὀστοῦν), στὸ σῶμα τοῦ χοίρου· ἢ ρίζα τῆς γλώσσας, ἢ λειτουργία καὶ ἢ χρησιμότητα τῆς γλώσσας καὶ τὸ νεῦρον τοῦ λαίμου (Vagus) – Ἐνδέκατο βιβλίον».

ἀνατομία τῶν γεννητικῶν ὀργάνων ⁸⁷ .	καὶ φλεβῶν, ⁸⁸
Στὸ δέκατο τρίτο τὴν ἀνατομία	τὸ δὲ τρισκαιδέκατον τῶν
τῶν φλεβῶν καὶ τῶν ἀρτηριῶν ⁸⁹ .	ἀπ' ἐγκεφάλου νεύρων,
Στὸ δέκατο τέταρτο τὴν ἀνατομία τῶν	τὸ δὲ τεσσαρεσκαιδέκατον
νεύρων ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο ⁹⁰ ,	τῶν ἀπὸ νωτιαίου,
καὶ στὸ δέκατο πέμπτο τὴν ἀνατομία	τὸ δὲ πεντεκαιδέκατον
τῶν νεύρων ποὺ ξεκινοῦν	τῶν γεννητικῶν μορίων.
ἀπὸ τὸν νωτιαῖο μυελό ⁹¹ .	

Ἔστερα ἀπὸ τὴν περίληψη τοῦ ἔργου ὁ Hunain συνεχίζει:

«Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ τὸ μετέφρασε στὰ Συριακὰ ὁ Aijūb ar-Ruhāwī γιὰ τὸν Gibrīl ibn Bohtisō. Ἐγὼ πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ τὸ βελτίωσα γιὰ τὸν Jūhannā ibn Māsawaih, καὶ κοπίασα πάρα πολὺ γιὰ νὰ τὸ διορθώσω».

Ὁ Hunain ibn Ishāq στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα περιγράφει τὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ ὄχι τὴν ἀραβικὴ. Παρέθεσα ὅμως τὴν περιγραφὴ αὐτῆς, ἐπειδὴ ἀνταποκρίνεται στὴ διάρθρωση καὶ τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν μεταφραστή, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὴ σωζόμενη ἀραβικὴ μετάφραση πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε κάποια προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ πρόσωπό του. Ἡδὴ οἱ Ἀραβες εἶχαν παρατηρήσει ὅτι ὁ Hunain, στὸν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Γαληνοῦ ποὺ μετέφρασε στὰ Συριακὰ καὶ τὰ Ἀραβικά –ἢ ποὺ ἐπιμελήθηκε καὶ βελτίωσε–, ἐνῶ μνημονεύει τὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ τὸν πρῶτο μεταφραστή, ὄχι μόνο δὲν συμπεριλαμβάνει τὴν ἀραβικὴ

87. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 12 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 100]: «Τὸ συνολικὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖ σχολιασμὸ τῆς κατασκευῆς τῶν γεννητικῶν ὀργάνων».

88. Πρβ. Γαλην., *Π. ἀνωμ. δυσκρ.* 2 [VII 735, 9-12 K.]: ἀλλ' ἔστιν ὁμοιομερῆ τε καὶ πρῶτα, πλήν ἀρτηριῶν τε καὶ φλεβῶν· αὗται γὰρ ἐξ ἰνῶν τε καὶ ὑμένων σύγκεινται, καθ' ὃ καὶ ταῖς ἀνατομικαῖς ἐγχειρήσεσιν ἐλέγετο.

89. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 13 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 123]: «Ἐδῶ θὰ σοῦ περιγράψω ποῖα εἶναι ἡ ὁδὸς γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἀνατομίας τῶν φλεβῶν καὶ τῶν ἀρτηριῶν κατὰ τὴν καλύτερη μέθοδο».

90. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 14 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 165]: «Σ' αὐτὸ [sc. τὸ βιβλίον] συζητεῖται ἡ ἀνατομία τῶν νεύρων ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο».

91. Στὸ βιβλίον αὐτὸ δὲν προτάσσεται περίληψη· βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 15 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 203]. Γιὰ μιὰ λεπτομερῆ καταγραφὴ τῶν περιεχομένων τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, τὰ ὁποῖα παραδίδονται μόνο στὰ Ἀραβικά, βλ. Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σσ. V-IX.

μετάφραση μεταξύ αὐτῶν πού ἐξεπόνησε ἢ διόρθωσε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ δὲν κάνει οὔτε νύξη γιὰ ὑπαρξή της.

Στὰ δύο βασικά χειρόγραφα πού παραδίδουν τὴν ἀραβικὴ μετάφραση καὶ τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησε γιὰ τὴν ἔκδοσή του ὁ M. Simon –ὅπως καὶ στὰ ὑπόλοιπα πού ἔλαβε ὑπ' ὄψη του ὁ I. Garofalo– ἡ μετάφραση συνδέεται μόνο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Hunain⁹².

Ὡστόσο ὁ Ibn al-Nadim στὸ ἔργο του *Kitab al-Fihrist* (γράφτηκε τὸ 987 μ.Χ.)⁹³ σημειώνει σχετικὰ: «Ἡ Μεγάλῃ Ἀνατομικῇ, σὲ δεκαπέντε βιβλία. Ὁ Hunain στὸν κατάλογό του δὲν σημειώνει ποιὸς τὴ μετέφρασε στὰ Ἀραβικά. Ἐγὼ τὴν εἶδα σὲ μετάφραση τοῦ Hubais»⁹⁴. Ὁ al-Nadim ἐπίσης κάνει καὶ μίαν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση σχετικὰ μὲ τὸν Hunain, σημειώνοντας ὅτι ὁ Ἀραβας λόγιος στὸν κατάλογό του συμπεριέλαβε καὶ μεταφράσεις πού ἔγιναν ἀπὸ τὸν Hubais⁹⁵, τὸν Isa ben Ja'hja καὶ ἄλλους. Μὲ ἀφορμὴ τὴν παρατήρηση αὐτῆ τοῦ al-

92. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. X· πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες Oxoniensis Bodl. Marsh. 158/2 (Uri 567) καὶ Londinensis (Mus. Brit.) Add. 23406 (olim 1355). Κατὰ τὸν Simon στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς κώδικες αὐτοὺς προτάσσεται ἡ δήλωση (Λατινικά): «Galeni de Administratione anatomica libri quindecim; interprete Honein ben Isaac», καὶ στὸν δεύτερο ἡ δήλωση: «Claudius Galenus – de administrationibus anatomicis libri XV interprete Hunain Ibn Ishaak». Ὁ Simon ὅμως μᾶς παρέχει καὶ τὴν ἐπὶ πλέον ἐνδιαφέρουσα πληροφορία ὅτι τὰ ὀνόματα τοῦ Hunain καὶ τοῦ Hubais στὰ χειρόγραφα διαφόρων ἀραβικῶν μεταφράσεων ἐλληνικῶν ἔργων ἐναλλάσσονται δημιουργώντας μεγάλα προβλήματα ὅσον ἀφορᾷ τὴν πατρότητα τῶν μεταφράσεων· βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XVI. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. al-Nadim, *The Fihrist* 7, 3 [τ. 2, σ. 683 Dodge], σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Dodge στὴ σ. 682, ὑποσημ. 68, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ γαλιηκοῦ *Περὶ σφυγμῶν τοῖς εἰσαγομένους* ἀποδίδεται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση εἴτε στὸν Hunain εἴτε στὸν Hubais· ἀλλὰ καὶ ὁ al-Nadim παρατήρησε τὴν ἴδια σύγχυση στὴ μετάφραση τοῦ Διοσκουρίδου, βλ. *The Fihrist* 7, 3 [τ. 2, σ. 290 Dodge]. Βλ. ἐπίσης Garofalo, *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 1, σ. X. Βλ. καὶ τὴν ὑποσημ. 69, ὅπου βιβλιογραφία γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης.

93. Βλ. B. Dodge, *The Fihrist of al-Nadim: A Tenth Century Survey of Muslim Culture* [RC/SS 83], τ. 1-2, New York - London 1970. Βλ. ἀκόμη Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σσ. 72 καὶ 229, καὶ στὸν ἴδιο, *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam* [HO I/VI/2], Leiden 1972, σ. 256.

94. Βλ. al-Nadim, *The Fihrist* 7, 3 [τ. 2, σ. 683 Dodge], καὶ Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XVII· Steinschneider, «Uebersetzungen» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 284 [336] (οἱ ἀριθμοὶ στὶς ἀγκύλες παραπέμπουν στὶς σελίδες τοῦ συγκεντρωτικοῦ τόμου), καὶ Klamroth, «Ueber die Auszüge» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 624.

95. Ὁ Hubais ibn al-Hasan ad-Dimisqui ὑπῆρξε ἀνιψιός, μαθητὴς καὶ συνεργάτης τοῦ Hunain. Μετέφραξε κυρίως ἀπὸ τὰ Συριακὰ στὰ Ἀραβικά· βλ. Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 119· Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σσ. 265-266 κ.ά. (σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἄρθρα γιὰ τὸν Hunain γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὸν ἀνιψιό του).

Nadim ὁ Steinschneider σημειώνει ὅτι, ἂν κάποιος ἐξετάσει τὸν κατάλογο τοῦ Hunain γιὰ τὶς συριακὲς καὶ τὶς ἀραβικὲς μεταφράσεις τῶν γαληνικῶν ἔργων, θὰ διαπιστώσει ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν γίνεи ἀπὸ τὸν Hunain στὰ Συριακὰ, «καὶ ὅτι αὐτὸς συχνὰ ἔχει διορθώσει ἢ ἐπιθεωρήσει τὶς μεταφράσεις ποὺ ἔχουν γίνεи στὰ Ἀραβικὰ ἀπὸ ἄλλους»⁹⁶.

Ὁ Ibn al-Kifti († 1248 μ.Χ.), στὸ *Kitab Ihbâr al-‘ulamâ’ bi-ahbâr al-hukamâ*⁹⁷, ἀποδίδει ἐπίσης τὴ μετάφραση στὸν Hubais, προφανῶς ἀναπαράγοντας τὴν πληροφορία τοῦ al-Nadim⁹⁸.

Σὲ διάφορες ὁμῶς σημειώσεις στὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῶν χειρογράφων, ἢ στὸ τέλος τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων, καθὼς καὶ σὲ σχόλια στὰ περιθώριά τους ἐντοπίζεται, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, τὸ ὄνομα τοῦ Hunain. Ἔτσι στὸ τέλος τοῦ δέκατου βιβλίου ὑπάρχει ἡ σημείωση: «Τέλος τοῦ δέκατου βιβλίου τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*. Τὸ μετέφρασε ὁ Hunain ben Ishâk»⁹⁹. ἀνάλογη σημείωση ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ τέλος τοῦ δωδέκατου βιβλίου¹⁰⁰. Τὰ σχόλια ποὺ ὑπάρχουν στὰ περιθώρια, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, ἀποδίδονται ὅλα στὸν Hunain¹⁰¹.

Ἀπὸ τὴ συνεξέταση τῶν στοιχείων τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου καὶ τῶν μαρτυριῶν ἄλλων Ἀράβων συγγραφέων προκύπτει τὸ συμπέρασμα, ἀποδεκτὸ πρὸς τὸ παρόν —ἀπ’ ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω— ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἐρευνητές, ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* στὰ Ἀραβικὰ ὀφείλεται στὸν Hubais, ὁ ὁποῖος στηρίχθηκε στὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ἔγινε ἀπὸ τὸν ar-Ruhâwî καὶ ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Hunain· στὴ συνέχεια ὁ Hunain ἐπιθεώρησε τὴν ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ ἀνιψιοῦ του καὶ ἔγραψε τὰ σχόλια ποὺ παραδίδονται στὰ περιθώρια τῶν χειρογράφων¹⁰².

96. Βλ. Steinschneider, «Uebersetzungen» [βλ. ὑποσημ. 17], σσ. 268 [320]-269 [321]. Γιὰ τὸν Hunain ὡς μεταφραστὴ καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν Hubais βλ. Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σσ. 115-116, καὶ Meyerhof, «Voraussetzungen» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 2967.

97. Βλ. Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 231.

98. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XVII: «Ἡ μεγάλη Ἀνατομικὴ, δέκα πέντε βιβλία, μετάφραση τοῦ Hubais»· Steinschneider, «Uebersetzungen» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 284 [336], κ.ζ.

99. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 60.

100. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 122.

101. Γιὰ τὸ σύνολο τῶν σχολίων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Hunain ὅσον ἀφορᾷ τὰ βιβλία 9-15 βλ. λίγο παρακάτω.

102. Βλ. ἐνδεικτικὰ Sa’dî, «A Bio-bibliographical Study of Hunayn» [βλ. ὑποσημ. 75], σ. 429, ἀρ. (70) (καὶ ὑποσημ. 72)· Steinschneider, «Uebersetzungen» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 284 [336]· Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XVII· τὴν ἀποψη τοῦ Simon δέχεται καὶ ὁ C.

Ἡ ἔκταση καὶ τὸ εἶδος τῶν ἐπεμβάσεων τοῦ Hunain στὴ μετάφραση τοῦ Hubais δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, οὔτε φυσικὰ νὰ ἐντοπιστοῦν τὰ σχετικὰ χωρία. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐπενέβη μεταφραστικὰ ἢ ὅτι τὸν ἀπασχόλησαν καθ' οἰονδήποτε τρόπο τουλάχιστον τὰ χωρία ἐκεῖνα, γιὰ τὰ ὁποῖα παραδίδονται σχόλιά του.

Στὰ σωζόμενα σχόλια ὁ Hunain

α) δίνει σημαντικές, ἀν καὶ ἀσαφεῖς, πληροφορίες γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν δεκαπέντε βιβλίων τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος. Ἐλέγχοντας τὴ μετάφραση ὁ Hunain παραπέμπει σὲ ἓνα¹⁰³, σὲ τρία¹⁰⁴ ἢ σὲ μερικά¹⁰⁵ καὶ ἄλλοτε σὲ

Brockelmann στὴ βιβλιοκρισία τοῦ παραπάνω βιβλίου τοῦ Simon· βλ. *ZDMG* 62 (1908) 392-397 (εἰδικὰ σ. 392)· πρβ. καὶ Simon, «Zum arabischen Galen», *ZDMG* 63 (1909) 454 καὶ 455· Bergsträsser, *Hunain ibn Ishâq und seine Schule* [βλ. ὑποσημ. 75], σσ. 41 κ.έ.· Cambell, «Galen, The Flower of the Anatomical School of Alexandria» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 149· Meyerhof, «New Light on Hunain Ibn Ishâq» [βλ. ὑποσημ. 75], σ. 693· Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XIII· Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σ. 99· Fichtner, *Corpus Galenicum* [βλ. ὑποσημ. 2], σ. 15· Iskandar, «Hunayn Ibn Ishâq» [βλ. ὑποσημ. 75], σσ. 237-238. Ὁ I. Garofalo θεωρεῖ τὴ μετάφραση αὐτὴ προῖον τῆς σχολῆς τοῦ Hunain· βλ. «Le Ἀνατομικαὶ Ἐγχειρήσεις di Galeno» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 258, ὑποσημ. 5, καὶ στὸν ἴδιον, *Galenus, Anatomiarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 1, σ. X: «L'opera fu successivamente tradotta in arabo da discepoli di Hunain, probabilmente Hubais e Isà. La tradizione fu rivista da Hunain»· πρβ. καὶ Hintzsche, «Wege der Überlieferung» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 3424. Ὁ H. von Staden ὅμως, παραθέτοντας ἀποσπάσματα τοῦ Ἡροφίλου ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, σημειώνει ὅτι αὐτὴ ἔγινε ἀπὸ τὸν Hunain· βλ. *Herophilus. The Art of Medicine in Early Alexandria. Edition, translation and essays*, Cambridge 1989 (ἀνατύπ.: 1994), ἀποσπ. 71, 82, 90, 91, 92, 101 κ.ἄ. Γιὰ λόγους πληρότητας σημειῶνω ἐδῶ ὅτι στὰ Ἀραβικὰ παραδίδεται καὶ «ἓνα ἀνώνυμο ὑπόμνημα στὴν Ἀνατομικὴ τοῦ Γαληνοῦ, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ λαμοῦ»· βλ. Ritter - Walzer, *Arabische Übersetzungen* [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 27, καὶ Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σ. 100.

103. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 108: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ ἓνα ἄλλο ἐλληνικὸ χειρόγραφο ἐντόπισα ἓνα χωρίο —»· σ. 136: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ κάποιον ἄλλο χειρόγραφο ἐντόπισαμε —», καὶ σ. 221: «Ὁ Hunain λέει: Βρήκαμε στὸ ἐλληνικὸ χειρόγραφο — ὅτι ὁ κλάδος — πρέπει —». (Ἡ παῦλα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν ἐκδότη γιὰ νὰ δηλώσει ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ τελειώνει κολοβὸ τὸ σχόλιο ἢ ὅτι ἐντοπίζονται χάσματα).

104. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 87: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ τρία ἐλληνικὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησαμε μέχρι τώρα ...».

105. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 86: «Ὁ Hunain λέει: Αὐτὸ ποῦ εἰπώθηκε ἐδῶ ... τὸ ἔχουμε βρεῖ σὲ μερικὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα ...», καὶ σ. 150: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ μερικὰ χειρόγραφα ἔχουμε ἐντοπίσει — καὶ σὲ ἓνα ἄλλο — μιὰ μικρὴ φλέβα».

(ὄλα)¹⁰⁶ τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα πού ἔλαβε ὑπ' ὄψη του, χωρίς ὅμως νὰ μᾶς πληροφοροεῖ σέ ποιά ἢ ποιές βιβλιοθηκῆς βρίσκονταν τὰ χειρόγραφα αὐτά οὔτε ἂν μερικὰ βρίσκονταν στήν κατοχή του ἢ τὰ δανείστηκε ἀπό κάποιον. Πάντως τὰ ἑλληνικά αὐτά χειρόγραφα δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἕως σήμερα, καί κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἔχουν χαθεῖ.

β) Σημειώνει τῆ φθορὰ τοῦ κειμένου σέ χωρία ἑλληνικῶν χειρογράφων¹⁰⁷.

γ) Προτείνει κάποια προσθήκη στό παραδεδομένο ἑλληνικὸ κείμενο¹⁰⁸.

δ) Ἄσκει κριτική στό κείμενο ἑλληνικῶν χειρογράφων, στὰ ὁποῖα ἐντοπίζει διαφορές, τίς ὁποῖες εἶτε προσπαθεῖ νὰ τίς ἐξηγήσει¹⁰⁹ εἶτε προτείνει ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, προκρίνοντας τῆ γραφή κάποιου ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πού ἀντέβαλε¹¹⁰. Ἐπίσης δὲν ἀποφεύγει νὰ διατυπώσῃ τὴν ἀντίρρηση του ἀκόμη καί σέ περίπτωση ὁμοφωνίας τῶν χειρογράφων· βέβαια δὲν διορθώνει τὸ κείμενο, ἐκθέτει ὅμως τὸν προβληματισμὸ του¹¹¹.

106. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 89: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ ὄλα τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα ἔχουμε βρεῖ αὐτὸ πού μεταφράζουμε ...» πρβ. σ. 220: «Ὁ Hunain λέει: Αὐτὸ τὸ χωρίο, στὰ ἑλληνικά χειρόγραφα πού εἶδα, εἶναι φθαρμένο», καί σ. 221: «Ὁ Hunain λέει: Σίγουρα στὰ ἑλληνικά χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μετέφρασα ...».

107. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 220: «Ὁ Hunain λέει: Αὐτὸ τὸ χωρίο, στὰ ἑλληνικά χειρόγραφα πού εἶδα, εἶναι φθαρμένο· δὲν ἦταν ἔτσι, ὅπως τὸ μεταφράσαμε. Μόνο ἐμεῖς γνωρίζουμε καλά τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ μεταφράσαμε ἔτσι».

108. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 221: «Ὁ Hunain λέει: Βέβαια, στὰ ἑλληνικά χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μετέφρασα, δὲν βρήκα αὐτὴ τῆ λέξη· πιστεύω (ὅτι πρέπει νὰ προστεθεῖ) ἴστων ὁποῖον μῦ».

109. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 87: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ τρία ἑλληνικά χειρόγραφα, πού χρησιμοποίησαμε ἕως τώρα –ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συριακά–, βρήκαμε ὅτι σύμφωνα μ' αὐτὸ πού ὁ Γαλιηνὸς λέει λίγο παρακάτω, αὐτὸ τὸ μεσαῖο κομμάτι δὲν εἶναι χόνδρινο ἀλλὰ ὀστεῖνο. Καί ἂν αὐτὸ εἶναι ἔτσι, τότε ἀναγκαστικά συμβαίνει ἓνα ἀπὸ τὰ δύο, ἢ ὅτι αὐτὸ εἶναι λάθος τοῦ γραφέα, ἢ ὅτι αὐτὸς πίστευε ὅτι καλύτερευσ τὸ κείμενο, οὕτως ὥστε τὸ ἀλλάξε καί τὸ ἔφθειρε».

110. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 86: «Ὁ Hunain λέει: Αὐτὸ πού εἰπώθηκε ἐδῶ, ἐννοῶ τὰ λόγια εἶναι αὐτὸ πού βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ μέρη πού κατονομάσαμε, τὸ ἔχουμε ἐντοπίσει σέ μερικὰ ἑλληνικά χειρόγραφα συνδεδεμένο μὲ αὐτὸ πού εἰπώθηκε γιὰ τοὺς μῦς. Ὡστόσο πιστεύω ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτό, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἔχω κάνει τῆ μετάφραση, εἶναι σωστότερο».

111. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 89: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ ὄλα τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα ἔχουμε ἐντοπίσει αὐτὸ πού μεταφράζουμε. Ὁ Γαλιηνὸς ὅμως δὲν ἔπρεπε νὰ πεῖ ὅστων ἀλλὰ σώμα ... (ὁ Hunain ἔχει ἀντίρρηση γιὰ τῆ γραφή ὅστων στό συγκεκριμένο χωρίο, μεταφράζει ὅμως τὸ παραδεδομένο κείμενο ὡς ἔχει).

ε) Κάνει μεταφραστικές παρατηρήσεις¹¹².

στ) Ἀποσαφηνίζει ανατομικούς ὄρους πού χρησιμοποιεῖ ὁ Γαληνός¹¹³.

ζ) Κάνει λόγο περιληπτικά γιά τὸ θέμα τοῦ παραπλεύρωσ κειμένου¹¹⁴.

Ἀκόμη στὰ χειρόγραφα ἐντοπίζονται καὶ μερικά ἡμιτελῆ σχόλια¹¹⁵. ἡ μορφή μὲ τὴν ὁποία διασώζονται ὀφείλεται μᾶλλον σὲ κακὴ παράδοση παρὰ στὸν Hunain. Τέλος σημειώνω ὅτι παραδίδονται καὶ δύο σχόλια χωρὶς νὰ εἰσάγονται –ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα– μὲ τὴ δήλωση «Ὁ Hunain λέει: ...», ἐνδεχομένως ὅμως καὶ αὐτὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ἴδιο συντάκτη¹¹⁶.

Τὰ ὅσα προέκυψαν ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐξέταση θὰ μπορούσαν νὰ συνοψιστοῦν ὡς ἀκολούθως:

1. Ἡ παράδοση τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μόνο στὴν Ἀνατολή συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι ὁ Γαληνός ἐνδεχομένως ἔζησε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴν Πέργαμο, καὶ ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ γράφτηκαν ἐκεῖ.

2. Ἡ ὀρθὴ σειρά τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ παραπάνω ἔργου εἶναι αὐτὴ πού καταγράφεται στὴ σχετικὴ ἐνότητα τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Ἡ ἄποψη ὅτι στὸ

112. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 42: «Ὁ Hunain λέει: Πρέπει νὰ σταματήσουμε καὶ νὰ κοιτάξουμε ἂν ἡ μετάφραση ἀπὸ τὰ Ἑλληνικά πρέπει νὰ εἶναι ἔτσι, ὅπως τὴν ἔχω μεταφράσει, ἢ ἂν πρέπει νὰ λέει: ἢ τενόντια κεφαλὴ τοῦ μυός».

113. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 37: «Ὁ Hunain λέει: Ὁ Γαληνός λέει ἐδῶ –κατανοῶ τὰ λόγια του– ἐπιφάνεια ὅχι μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖται στὶς ἐκφράσεις τῶν μαθηματικῶν, τοῦ μήκους καὶ τοῦ πλάτους χωρὶς βάθος ...», καὶ σσ. 53-54: «Ὁ Hunain λέει: Πρόσεξε αὐτὸ πού λέει: ὁ Γαληνός κατανομάζει ἐδῶ τὸν μῦ πού πορεύεται ἐγκαρσίως, πού ἔχει ἐγκαρσίως διατρέχουσες ἴνες».

114. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 80: «Ὁ Hunain λέει: Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ Γαληνός μιλά γιά τὴν κατασκευὴ τῶν μερῶν τοῦ λάρυγγα στὸ σῶμα τοῦ χοίρου», καὶ σ. 95: «Ὁ Hunain λέει: Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ Γαληνός μιλά γιά τὴ λειτουργία τῶν νεύρων, τὰ ὁποῖα διακρίνονται στὸν λαμὸ τοῦ ζωντανοῦ ζώου».

115. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 46: «Ὁ Hunain λέει: Ἐδῶ πρέπει –» σ. 108: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ κάποιον ἄλλο ἑλληνικὸ χειρόγραφο ἐντοπισαμε ἓνα χωρίο –» σ. 136: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ κάποιον ἄλλο ἑλληνικὸ χειρόγραφο ἐντοπισαμε –» σσ. 136, 148, 150 καὶ 221.

116. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 90: «Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Γαληνός μιλά γιά τὴ λειτουργία τῆς ρίζας τῆς γλώσσας», καὶ σ. 92: «Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Γαληνός μιλά γιά τὴ λειτουργία τῆς γλώσσας καὶ γιά τὴ χρησιμότητά της».

Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων παραδίδεται ἴσως μιὰ κατ' ἀρχὴν καταγραφὴ τῆς δομῆς τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ἡ ὁποία ἀργότερα ὀριστικοποιήθηκε τροποποιημένη, χωρὶς ὅμως νὰ διορθωθεῖ καὶ ἡ σχετικὴ ἐνότητα τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, ἀποδεικνύεται ἀστήρικτη. Ἡ διαφορετικὴ σειρὰ τῶν βιβλίων 12-15 στὴν ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος ὀφείλεται εἴτε σὲ λάθος τοῦ Γαληνοῦ, ὅταν ἔγραψε γιὰ δευτέρη φορὰ τὰ βιβλία ποὺ προαναφέρθηκαν, εἴτε σὲ μετάθεση (ἀπὸ κάποιον ἀντιγραφέα) τοῦ βιβλίου γιὰ τὰ γεννητικὰ ὄργανα ἀπὸ δέκατο πέμπτο σὲ δωδέκατο. Ἄν δὲν πρόκειται γιὰ λάθος τοῦ συγγραφέα, ἡ μετάθεση πρέπει νὰ ἔγινε ἀρκετὰ νωρὶς σὲ ἐλληνικὸ χειρόγραφο καὶ ὄχι στὴν ἀραβικὴ μετάφραση, ἀφοῦ ὁ Hunain δὲν ἐνότισε παρόμοια ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποίησε καὶ στὴν ἀραβικὴ ἢ τὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ ἔργου.

3. Ἡ ὑπερτονισμένη ἀπὸ ἀρκετοὺς μελετητὲς ἀκριβῆς ἀντιστοιχία τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ τοῦ *Περὶ χρείας μορίων* ὑφίσταται μόνον ἐν μέρει, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ σὲ καμιὰ περίπτωσι νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στὸ ἓνα σύγγραμμα ἡ σειρὰ εἶναι ὀρθότερη ἀπὸ ὅ,τι στὸ ἄλλο· ὁ Γαληνὸς ἐξετάζει τὰ διάφορα θέματα κάθε φορὰ κατὰ τὸν τρόπο ποὺ κρίνει καταλληλότερο καὶ μεθοδικότερο, χωρὶς νὰ ὑποκύπτει σὲ δεσμευτικὲς σχηματοποιήσεις¹¹⁷. Συνεπῶς δὲν εἶναι μεθοδολογικὰ ὀρθὸ νὰ ἐπικαλεῖται κάποιος τὴν σειρὰ τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ χρείας μορίων* γιὰ νὰ καθορίσει τὴν σειρὰ τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*.

4. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ τὰ δύο πρόσωπα, τὸν Hubais καὶ τὸν Hunain ποὺ σχετίζονται μ' αὐτήν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς μετάφρασης καθ' ἑαυτήν, ἴσως βοηθήσει ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ ἀξιολόγησι καὶ ἄλλων σχετικῶν μαρτυριῶν ποὺ λανθάνουν σὲ κείμενα Ἀράβων γιατρῶν (ἢ καὶ ἄλλων λογίων). Ἐπίσης, ὅταν στὸ μέλλον ἐκδοθοῦν οἱ μεταφράσεις αὐτῶν τῶν δύο Ἀράβων—κάτι ποὺ μέχρι σήμερα ἔχει γίνεσι γιὰ μικρὸ μόνον μέρος τους—, θὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν κειμένων τους, ἡ ὁποία ἴσως συμβάλλει στὴν προώθησι τῆς λύσεως τοῦ προβλήματος τῆς πατρότητος τῆς μετάφρασης¹¹⁸. Μέχρι ὅμως νὰ πραγματοποιη-

117. Πρβ. ὅσα συμβουλεύει ὁ Γαληνὸς τὸν Ἰουῖστο σχετικὰ μὲ τις προτεινόμενες ἀπὸ διαφόρους διαιρέσεις τῆς ἰατρικῆς σὲ μέρη· βλ. *De part. art. med.* 9 [CMG, Suppl. orient. II, σ. 129, 13-18]. Βλ. καὶ Αἰ. Δ. Μαυρουδῆς, «Ἡ κατάταξι τῶν ἔργων τοῦ Γαληνοῦ στὴν αὐτοεργογραφία του (Παρατηρήσεις στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*)», *Ἑλληνικά* 46 (1996) 276.

118. Πρβ. καὶ Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XVI.

θοῦν ὅλα αὐτὰ καὶ παρὰ τίς ὁποιοσδήποτε ἀμφιβολίες εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ παραμείνουμε στὴν πρόταση ποὺ θέλει τὸν Hubais μεταφραστή καὶ τὸν Hunain (καὶ τὸν 'Isâ;)¹¹⁹ διορθωτὴ καὶ σχολιαστὴ τῆς σωζόμενης ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ γαλιηνοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*¹²⁰.

119. Πρβ. Garofalo, «Le 'Ανατομικαὶ ἐγχειρήσεις di Galeno» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 258, ὑποσημ. 5 (ὁ συγγραφέας δηλώνει ὅτι ἔχει κάνει γλωσσικὴ καὶ ὑφολογικὴ μελέτη μόνο τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης Π. ἀνατ. ἐγχ., γιὰ νὰ διαπιστώσει ἂν τὸ ἔργο μεταφράστηκε ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα πρόσωπα, καὶ καταλήγει στὸν ἐντοπισμὸ δύο, ποὺ πιθανολογεῖ ὅτι εἶναι ὁ Hubaisch καὶ ὁ 'Isâ· δὲν ἔχει κάνει ὅμως σύγκρισή τῆς μεῖς ἄλλες μεταφράσεις οὔτε τοῦ Hubais οὔτε τοῦ Hunain).

120. Γιὰ τίς διάφορες μεταφράσεις τοῦ ἔργου αὐτοῦ σὲ σύγχρονες γλῶσσες βλ. Fichtner, *Corpus Galenicum* [βλ. ὑποσημ. 2], σσ. 16-17. Γιὰ τὴ χαμένη λατινικὴ μετάφραση τοῦ W. A. Greenhill βλ. παραπάνω, καὶ τὴν ὑποσημ. 70, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀνέκδοτη γαλλικὴ μετάφραση τοῦ G. Dugat βλ. παραπάνω, καὶ τὴν ὑποσημ. 71. Βλ. ἀκόμη O. Temkin - C. L. Temkin, «Some Extracts from Galen's Anatomical Procedures», *BHM* 4 (1936) 466-476 (μετάφραση ἐπιλεγμένων κειμένων). Ἡ ἐξαγγελία τοῦ Ἀ. Π. Κούζη ὅτι θὰ μεταφράσει στὰ Νέα Ἑλληνικὰ ὁλόκληρο τὸ τμῆμα τοῦ γαλιηνοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος ποὺ παραδίδεται μόνον Ἀραβικά, παρέμεινε ἀνεκπλήρωτη· τελικὰ δημοσιεύθηκε ἡ μετάφραση μόνον τοῦ ἑνατου βιβλίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως τὰ κεφάλαια 1-5 παραδίδονται καὶ στὰ Ἑλληνικά· βλ. Ἀ. Π. Κούζης, *Κλαυδίου Γαλιηνοῦ Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων βιβλ. θ' -ιε' . Κατὰ μετάφρασιν τοῦ ἐν τῇ Ἀραβικῇ μόνον γλώσσῃ διασωθέντος κειμένου*, Τεῦχος Α', Ἀθήναι 1910.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anawati, G. C., «Hunayn Ibn Ishâq», *DSB* 15/Suppl. 1 (1978) 230-234.
- Bardong, K., «Beiträge zur Hippokrates- und Galenforschung», *NAWG*, philol.- hist. Kl., Jahr 1942, σσ. 577-640.
- Bergsträsser, G., *Hunain ibn Ishâq und seine Schule. Sprach- und literargeschichtliche Untersuchungen zu den arabischen Hippokrates- und Galen-Übersetzungen*, Leiden 1913.
- , *Hunain ibn Ishâq, Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen zum ersten Mal herausgegeben und übersetzt* [AKM XVII/2], Leipzig 1925 (ἀνατύπ.: Nendeln, Liechtenstein 1966).
- , *Neue Materialien zu Hunain ibn Ishâq's Galen-Bibliographie* [AKM XIX/2], Leipzig 1932 (ἀνατύπ.: Nendeln, Liechtenstein 1966).
- Borlone, E., «La pratica anatomica nell' antica Roma», σπό: *Atti der XXV congresso nazionale di storia della medicina celebrazioni Morgagnane, Forlì, 17-18 Ottobre - Bologna, 19 Ottobre 1971*, Forlì 1973, σσ. 383-388.
- Brandenburg, D., *Die Ärzte des Propheten. Islam und Medizin*, Berlin 1992.
- Brockelmann, C., *ZDMG* 62 (1908) 392-397 (βιβλιοκρισία τῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὸν Simon τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*).
- Burnet, Ch. - D. Jacquart, *Konstantine the African and 'Alî Ibn al-'Abbâs al-Magûsî. The Pantegni and Related Textes* [SAM 10], Leiden - New York - Köln 1994.
- Cambell, D., D., «Galen, the Flower of the Anatomical School of Alexandria, with Special Reference to his Works which were translated Into Arabic, and the Greek, Latin and Arabic MSS. of his Work On Anatomical Administration, and the Inference to be Drawn Therefrom», σπό: *Proceedings of the Third International Congress of the History of Medicine, London July 17th to 22nd 1922*, Antwerp 1923, σσ. 147-149.
- , *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, τ. 1, Amsterdam 1926 (ἀνατύπ.: 1974).
- Cunningham, A., *The Anatomical Renaissance. The Resurrection of the Anatomical Projects of the Ancients*, Hants 1997.
- Degen, R., «Galen im Syrischen: Eine Übersicht über die syrische Überlieferung der Werke Galens», σπό: V. Nutton (ἐκδ.), *Galen: Problems and Prospects*, London 1981, σσ. 131-166.
- Diels, H. A., *Die Handschriften der antiken Ärzte*, Teil I.: *Hippokrates und Galenos* [APAW, philol.- hist. Kl., 1905], Berlin 1906 (ἀνατύπ.: Leipzig-Amsterdam 1970).
- Dietrich, A., *Medicinalia Arabica. Studien über arabische medizinische Handschriften in türkischen und syrischen Bibliotheken* [AAWG, philol.- hist. Kl., Dritte Folge, Nr.66], Göttingen 1966.
- Dodge, B., *The Fihrist of al-Nadîm: A Tenth Century Survey of Muslim Culture* [RC/SS 83], τ. 1-2, New York - London 1970.

- Duckworth, W. L. H., *Galen On Anatomical Procedures, The Later Books. A Translation*, Cambridge 1962.
- Faller, A., *Die Entwicklung der makroskopisch- anatomischen Präparierkunst von Galen bis zur Neuzeit* [ActaAnat, Supp. 7], Basel 1948.
- Fichtner, G., *Corpus Galenicum. Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*, Tübingen, Institut für Geschichte der Medizin, 1992.
- Formentin, M., *I codici greci di medicina nelle tre Venezie* [SBN 10], Padova 1978.
- Fortuna, S., «I Procedimenti anatomici di Galeno e la traduzione latina di Demetrio Calcondila», *MS* 11/1 (1999) 9-28.
- French, R. K., *Dissection and Vivisection in the European Renaissance*, Hants 1999.
- - G. E. R. Lloyd, «Greek Fragments of the Lost Books of Galen's Anatomical Procedures», *AGM* 62 (1978) 235-249.
- Garofalo, I., «Le Ἀνατομικαὶ Ἐργασίαι di Galeno e la traduzione araba della scuola di Hunain ibn Ishaq», *SCO* 31 (1981) 257-277.
- , *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri qui supersunt novem, earundem interpretatio arabica Hunaino Isaaci filio ascripta*, τ. 1, Neapoli 1986 καὶ τ. 2, Napoli 2000.
- , «Note filologiche sull' anatomia di Galeno», *ANRW* II/37/2 (1994) 1790-1833.
- , «La traduzione araba dei compendi Alessandrini delle opere del canone di Galeno. Il compendio dell'Ad Glauconem», *MS* 6 (1994) 329-348.
- Grogg, E. - A. Stein, *Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III.*, Pars III., Berolini et Lipsiae 1943, σ. 143, λ. ἀρ. 229.
- Hankinson, R. J., «Galen's Anatomical Procedures: A Second - Century Debate in Medical Epistemology», *ANRW* II/37/2 (1994) 1834-1855.
- Hintzsche, E., «Wege der Überlieferung der galenischen Anatomie», *CZ* 96 (1944) 3421-3425.
- Hunayn ibn Ishâq. Collection d'articles publiée à l'occasion du onzième centaire de sa mort* [= *Arabica* 21/3 (1975) 229-330], Leiden 1975.
- Ilberg, J., «Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos, I.», *RhM* N. F. 44 (1889) 207-239.
- , «Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos, II.», *RhM* N. F. 47 (1892) 489-514.
- , «Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos, III.», *RhM* N. F. 51 (1896) 165-196.
- Irigoin, J., *Tradition et critique des textes grecs*, Paris 1997.
- Iskandar, A. Z., «Hunayn Ibn Ishâq», *DSB* 15/Suppl. 1 (1978) 234-249.
- Kappelmacher, «Flavius» (51), *RE* VI/2 (1909) 2534-2535.
- Kind, F. E., «Lykos» (52), *RE* XIII/2 (1927) 2408-2417.
- Klamroth, M., «Ueber die Auszüge aus griechischen Schriftstellern bei al-Ja'qûbi», *ZDMG* 40 (1886) 612-638.
- Kollesch, J., «Bibliographia Galeniana. Die Beiträge des 20. Jahrhunderts zur Galenforschung», *ANRW* II/37/2 (1994) 1351-1420.
- Κούζης, Α. Π., *Κλαυδίου Γαληνοῦ Περὶ ἀνατομικῶν ἐργασιῶν βιβλ. θ' - ιε' . Κατὰ μετά-*

- φρασιν τοῦ ἐν τῇ Ἀραβικῇ μόνον γλώσση διασωθέντος κειμένου, Τεῦχος Α', Ἀθήναι 1910.
- Kudlien, F., «F.(lavius)» (III/1), *DKP* 2 (1967) 575.
- Larrain, C. J., «Ein bislang unbekanntes griechisches Fragment der Galen zugeschriebenen Schrift Περὶ ἀπόρων κινήσεων (De motibus dubiis)», *Philologus* 137 (1993) 265-273.
- , «Galen, *De motibus dubiis*: Die lateinische Übersetzung des Niccolò da Reggio», *Traditio* 49 (1994) 171-232.
- Lieber, E., «Galen in Hebrew: The Transmission of Galen's Works in the Mediaeval Islamic World», στó: V. Nutton (ἐκδ.), *Galen: Problems and Prospects*, London 1981, σσ. 167-186.
- Marchel, E., *Galens anatomische Nomenklatur*, Bonn 1951 (Diss. inaug. med.).
- Μαυρουδῆς, Αἰ. Δ., «Ὁ Μιχαήλ Ἰταλικὸς καὶ ὁ Γαληνὸς (Μονωδία ἐπὶ τῷ ἀκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῆ)», *Ἑλληνικά* 43 (1993) 29-44.
- , «Ἡ κατάταξη τῶν ἔργων τοῦ Γαληνοῦ στὴν αὐτοεργογραφία του (Παρατηρήσεις στὸ Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων)», *Ἑλληνικά* 46 (1996) 271-281.
- Mayer, C. F., «The Collection of Arabic Medical Literature in the Army Medical Library, with a Checklist of Arabic Manuscript», *BHM* 11 (1942) 201-216.
- Meyerhof, M. - C. Prüfer, «Die Augenanatomie des Hunain ibn Ishâq. Nach einem illustrierten arabischen Manuskript», *AGM* 4 (1910) 163-190.
- Meyerhof, M., «New Light on Hunain ibn Ishâq and his Period», *Isis* 8 (1926) 685-723.
- , «Voraussetzungen und Anfänge der arabischen Heilmittellehre», *CZ* 85 (1942) 2961-2969.
- Nutton, V. (ἐκδ.), *Galen: Problems and Prospects*, London 1981.
- , «Galen and Egypt», στó: J. Kollesch - D. Nickel (ἐκδ.), *Galen und das hellenistische Erbe. Verhandlungen des IV. Internationalen Galen-Symposiums veranstaltet vom Institut für Geschichte der Medizin am Bereich Medizin (Charité) der Humboldt-Universität zu Berlin 18.-20. September 1989* [AGM, Beihefte/Heft 32], Stuttgart 1993, σσ. 11-31.
- , «Galenos», *DNP* 4 (1998) 748-756.
- , «Galen On Theriac: Problems of Authenticity», στó: A. Debru (ἐκδ.), *Galen On Pharmacology, Philosophy, History and Medicine. Proceedings of the Vth International Galen Colloquium, Lille, 16-18 March 1995* [SAM 16], Leiden - New York - Köln 1997, σσ. 133-151.
- , «F.(lavius)» (II 13), *DNP* 4 (1998) 547.
- Rey-Coquais, J.-P., «Συρία», *Ἴστ. Ἑλλην. Ἔθν. τ. 6*, Ἀθήνα 1976, σσ. 279-319.
- Ritter H. - R. Walzer, *Arabische Übersetzungen griechischer Ärzte in Stambuler Bibliotheken* [SPAW, philol.- hist. Kl., 1934, XXVI], Berlin 1934.
- Ronart, St. u. N., *Lexikon der Arabischen Welt. Ein historisch- politisches Nachschlagewerk*, Zürich-München 1972, στó λ. «Hunain b. Ishâq al- 'Ibâdî» (σσ. 437-438).
- Rütten, Th., «Galenos», στó: *Ärztlexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert hrsg. von W. U. Eckart und Chr. Gradmann*, München, 1995, σσ. 149-152.

- Sa'di, L. M., «A Bio-bibliographical Study of Hunayn ibn Is-haq al-Ibadi (Johannitus) (809-877 A.D.)», *BHM* 2 (1934) 409-446.
- Sezgin, F., *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden 1970.
- Simon, M., *Sieben Bücher Anatomie des Galen. Ἀνατομικῶν ἐγγχειρήσεων βιβλίον θ' -ιε', zum ersten Male veröffentlicht nach den Handschriften einer arabischen Übersetzung des 9. Jahrh. n. Chr.*, τ. 1-2, Leipzig 1906.
- , «Zum arabischen Galen», *ZDMG* 63 (1909) 453-456.
- Singer, Ch., *Galen On Anatomical Procedures. Περὶ Ανατομικῶν Εγγχειρήσεων. De Anatomicis Administrationibus. Translation of the Surviving Books with Introduction and Notes*, London - New York - Toronto 1956.
- , «A MS Translation of the Arabic Version of Galen's *De anatomicis administrationibus*», *JHM* 7 (1952) 85-86.
- Singer, P. N., *Galen, Selected Works. Translated with an Introduction and Notes*, Oxford - New York 1997.
- von Staden, H., *Herophilus. The Art of Medicine in Early Alexandria. Edition, translation and essays*, Cambridge 1989 (ἀνατύπ.: 1994).
- Steinschneider, M., «Die griechischen Aerzte in arabischen Uebersetzungen», *VAPA* 124 (1891) 268-296 [= M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen*, Graz, Akadem. Druck- u. Verlagsanstalt, 1960, σσ. 320-348].
- Strohmaier, G., «Hunain ibn Ishâq», *EncIsl.*, τ. 3, Leiden ²1971, σσ. 578-581.
- Temkin, O., «Geschichte des Hippokratismus im ausgehenden Altertum», *Kylos* 4 (1932) 1-80.
- - C. L. Temkin, «Some Extracts from Galen's Anatomical Procedures», *BHM* 4 (1936) 466-476.
- von Töply, R. R., *Studien zur Geschichte der Anatomie im Mittelalter*, Leipzig - Wien 1898.
- Touwaide, A., «Lykos» (13), *DNP* 7 (1999) 574-575.
- Ullrich, F., *Die anatomische und vivisektorische Technik des Galen*, Leipzig 1919 (Diss. inaug. med.).
- Ullmann, M., *Die Medizin im Islam* [HO I/VI/1], Leiden - Köln 1970.
- , *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam* [HO I/VI/2], Leiden 1972.
- Walzer, R., *Galen On Jews and Christians*, London 1949.
- Wellmann, M., *Die pneumatische Schule bis auf Archigenes und ihrer Entwicklung* [PhU 14], Berlin 1895.
- White, K. D., «'The Base Mechanics Arts'? Some Thoughts on the Contribution of Science (Pure and Applied) to the Culture of the Hellenistic Age», σπό: P. Green (ἐκδ.), *Hellenistic History and Culture*, Berkeley - Los Angeles - Oxford 1993, σσ. 211-237.
- Withington, E. T., «Galen's Anatomy», σπό: *Proceedings of the Third International Congress of the History of Medicine, London July 17th to 22nd 1922*, Antwerp 1923, σσ. 96-100.

SUMMARY

The fortunes, manuscript tradition and
arabic translation of Galen's
De Anatomicis Administrationibus

The publication and the subsequent manuscript tradition and Arabic translation of Galen's *De anatomicis administrationibus* present rather interesting problems. Originally written before 166 AD in two books for Flavius Boethus, the treatise was later lost, after Boethus' death in Palestine. Galen himself did not know what happened to Boethus' manuscript, and there were no copies of it preserved in Rome. Galen wrote a new, expanded version of the treatise in 15 books («after I had written out the books of the work 'On Anatomical Dissections'» [transl. by Duckworth]), most likely between 169 and 180. The entire manuscript was deposited in the Temple of Peace in Rome, and the author began polishing off and publishing each book separately. Books 1-11 were published by 192, when the last four books were lost in a fire; they were subsequently rewritten at an unknown time («I am returning to compose them [i.e. books XII-XV] for the second time» [transl. by Duckworth]). The views of F. E. Kind and K. Bardong, who do not accept the original composition of all 15 books and interpret the Galenic testimony at the end of the eleventh book in a different way, are criticised at this point. Before publishing each book Galen must have revised and corrected it; I believe, therefore, that all later elements in the treatise point to the time not of the original composition of the work but of the publication of each book. Only books 1-9 have survived in Greek (from book 9 only the first five chapters remain), while extracts from books 9-11 are to be found in Oribasius (4th cent. AD). Copies of the entire treatise circulated in the East until at least the 9th century (the Syriac and Arabic translations must have been based on some of these manuscripts), but there is absolutely no evidence that books 12-15 were known, even indirectly, in the West. I suggest that books 12-15 were written again during Galen's last stay in Pergamum, where he most probably died, and this explains why they became known in the East but never reached the West. As regards the order of books 12-15, which in the surviving Arabic and the lost Syriac translations are not arranged as in Galen's *De libris propriis*, a fresh evaluation of the available evidence and a critique of M. Simon's rather improbable views lead to the conclusion that we should plump for Galen's own testimony. Hunain ibn Ishâq must have used Greek manuscripts in which the original order of books 12-15 had already been disturbed for various reasons, which are discussed in this paper. Although the Arabic translation of *De anatomicis administrationibus* is attributed to Hunain in the manuscripts, Hunain himself does not mention an Arabic translation of it in his *Letter to Ali ben Yahya*, whereas later Arab authors name Hubais, nephew and pupil of Hunain, as the translator. It is usually assumed that Hunain corrected the Arabic translation of Hubais (and Isâ?) and wrote short comments on it, but the matter is still unresolved. The edition and comparison of the translations by the two Arab scholars might shed some light on this issue.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 المقالة العاشرة من كتاب جالينوس في عمل الشرج في هذا العالم
 وذكر العيين والاسان والشعر والازوراد قد وصفت في المقالة
 قبل من من احوال الاعراض الخاصة واهو النواع الخاصة وما وقع بينهما من الالات ما ذكره كفاي
 بالسبل الذي اذا سلكه الرجل في شرجها نزعها عن ارباب الملك الاجزاء وملك الالات احوالها
 لوقوع من الالات مع الالات الاضحية واما الاضحية في الالات الموقوفة واما الاضحية
 في عمل المعال علاج شرج اجزاء الاربعة واهو جمع الاربعة مع الاجزاء والاحواض التي تفرغها في كل
 واحد منها واجعل مبداء في ذلك الاجزاء التي تتبعا ولحمها الاضحية عند انقطع او روض ارضه
 سرابط اربابك بالاصابع اولوا او يمددوا اكثر مما مضى فان الاعضاء التي يتلها من الاستسار بطل
 معلها اتماما واما العيب بعض خلص الان ايضا ان الذراع مكشوف قد تحتمت عند العظام التي جعلت
 كما وضعتا قبل ثم ياخذ بعد ذلك في العمل معطع اولا العظم الذي يقال الروح ثم يختص من الخلف
 راس عضلة الصدغ حتى يصير الى العصب التي بان الخلف وان كنت لم تزلما فقط فاذا انت لعصب
 جمع ما يجعل الصدغ من الخلف من فوق فورا الى الذراع وارجع في الطريق الذي فيه سلك كل واحد
 من عصبين البحر من الموضع العام الى الجاسين فانه تلك الطريق التي من غير ان يسيل الى ما هنا حتى يصل
 الى العيين فالموضع الذي تراه في الخلف من ذلك الموضع بعينه انقطع الخلف بالالة التي يقال
 لها كاسر العظام ولكون فوبه يقطع بذي من فون الى اسفل حتى يلحق العصب والسبب الذي
 قد يفي من العصب من بودك وتوصلها الى موضع العيين ومجد الخلف في فون ذلك الموضع وذلك
 مشغوب فوبه مدر الاجزاء ان يكون فوام او اودت هذا العمل خفف راس فرد عس باللم
 بين مده فده من عصب ولا من عت ولا من عرق ولا من باط واما بين جبر للعظام مغزوا عاوى
 قد نعتت وبسبب جمع ما فيه من الاعضاء قد رايم عند جهم كاشم فاهم الصه بعصها تام ر
 بعضها فذلح من الاضحية على الالام الذي سبب الشرج الذراع فان يكون الخلف عس بالكون

Εἰκ. 1. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ Γαλιηνοῦ Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων
 (Κώδ. Londinensis Mus. Brit. 23. 406, olim 1355). – Ἀπὸ τοῦ βιβλίου τοῦ M. Simon, *Sieben Bücher
 Anatomie des Galen*, τ. 1.

بسم الله الرحمن الرحيم المقالة العاشرة من كتاب جالينوس في عمل التشريح
في هذه المقالة ذكر امر العين واللسان والشه والاذن راد فوضع في المقالة
المقالة قبل هذه من امراض الدماغ الخاصة واحراض النخاع الخاصة وما توقع بهما من الالام
ما منه كفاية للتعرف بالسبيل الذي اذا سلكه الرجل في سرجهما يطرا عيانا الى تلك الالام وتلك
الافات احودا ما يكون اما ما توقع من الافات في الحيوانات الاحياء، واما الاخر فبعضها في
الحيوانات الموتى فقط واما واصف في هذه المقالة بعلاج تشريح اجزاء الوجه واجمع الراس
مع الاجزاء والاعراض التي يطرا عيانا في كل واحد منها واجعل مبدآن في ذلك من الالام التي
عنها ولحمها الاعراض عدا ما يوطأ او يرضى او يسدر رباط او ينكح الاصابع او يلمس او يمدد
ما كثر ما عسى فان الاعضاء التي يالها هذه الاشياء يبطئ فعلها اما على التبعيض بلطف
الآن ايضا ان الدماغ كمشوف قد تحبب عنه العظام التي تحوله كما وصفناه قبل ثم شاهد بعد
ذلك في العمل منقطع او لا العظم الذي يقال له الروح لم يخلص من التحف راس عصبه الصدع حتى
يمر الى العصبية التي ما في التحف فان كتب لم تر في قطع فادانت مصعب جمع ما عصبه الصدع من
المانت من فوق نحو الراس الى الدماغ واروح في الطريق الذي منه سر كل واحدة من عصب البصر
من الموضع العام الى كمانتين فانه في تلك الطريق في غير ان عمل الى المساء والى مساحي نقل
الى العين فالموضع الذي تراه فيه ما في التحف في ذلك الموضع بعيدة اقطع التحف بالآلة التي يقال لها
كاسرة العظام ولكون قوة قطعها يذهب من فوق الى اسفل حتى يعلق العصبية والسبب الذي
فيه في هذه العصبية من يودك وتوصلك الى موضع العين وتحد التحف في فود ذلك الموضع
داخل مشعوب ثقب مدور والاجود ان يكون فواك اذا اردت به العمل تحف راس فرد
عشق بال لم يتق منه نعمة من عصب ولا من عمار ولا من عرق ولا من رباط واما التي طرقت العظام
معدا عماري فوضع على ما فيه من الاعضاء وقد راسم عندي خاتم كثره على هذا

Είχ. 2. Ἡ ἀραβικὴ μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Γαληνοῦ Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων (Κώδ. Oxoniensis Bodl. Marsh 158/2, [Uri 567]). — Ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ M. Simon, *Sieben Bücher Anatomie des Galen*, τ. 1.